

La comunitat morisca del raval d'Elx a la vigília de la seua expulsió (1600-1609) *

per Joaquim Serrano i Jaén

«...salieron a esta embarcación por la puerta del solar del arrabal. Unos con lloros que eran los ricos, y otros con risas que eran los pobres... Mirando los ricos atrás de ver y dejar su albergue y casas, que las tenían muy bien puestas... Este es el fin y paradero que tuvieron los moriscos de Elche, que eran muchos y los más poderosos de este reino...»

Cristòfol SANZ, *Recopilación en que se da cuenta de las cosas ancia antigas como modernas de la inclita villa de Elche* (1621).

1. INTRODUCCIÓ

La pervivència de collectivitats islàmiques al País Valencià a partir de la conquesta cristiana del segle XIII creà una mena de societat «colonial» per la qual els hispano-musulmans sotmesos fornirien impostos i mà d'obra barata als grups dirigents cristians; així es configuraria una complexa estructura de subordinacions, com ha posat en relleu R. I. Burns.¹ Aquesta evident realitat de marginació i sotmetiment, però, amagaria un altre tipus de relacions que anirien entrellaçant-se al llarg dels segles XIII- XVI. Sols l'avaluació d'aquestes relacions ens permet entendre tot allò que es va perdre amb l'expulsió de 1609.

* Aquest article és un resum del 3r. capítol de la tesi de doctorat de l'autor que, amb el títol d'*Estructures agràries al sud del País Valencià. Propietat, règim d'explotació i distribució social de la terra a Elx: de la problemàtica morisca a la consolidació de la revolució burgesa (1600-1855)*, fou defensada a la Universitat de València el setembre de 1990. Volem agrair des d'aquestes línies tant els suggeriments aportats pels membres del seu tribunal, format per Pedro Ruiz Torres, president; Manuel Ardit Lucas, David Bernabé Gil, Llorenç Ferrer i Alòs i Eva Serra i Puig, com pel seu director, Jesús Millán i García Varela, que ens han estat de gran ajuda. Hi remetem per a la consulta de les referències completes, tant documentals com bibliogràfiques.

1. *Vid.*, per aquest tema, R. I. BURNS, *Colonialisme medieval* (València 1987); també J. CASEY, *El regne de València al segle XVII* (Barcelona 1981); H. LAPEYRE, *Geografia de la España morisca* (València 1986).

D'altra banda, la senyoria d'Elx² se'n's presenta, els segles XVI i XVII, com un lloc marcat per la tensió entre una vila cristiana vella -Elx-, el seu senyor -tardanament imposat- i un nombrós i peculiar grup morisc.

En aquest territori la documentació dels segles XVI i XVII mostra d'una manera palesa la convergència simultània de drets diferenciats sobre la terra: drets jurisdiccionals/terç del delme, emfiteusi/domini consolidat i existència d'amples territoris francs, l'inici dels quals provenia de la mateixa constitució del municipi feudal medieval al segle XIII. A més a més, una gran diversitat i complexitat de grups socials que es comportaven com a actius agents privatitzadors actius de la terra -petita noblesa, patriciat, llauradors rics...-, entre els quals sobresurten els grups propietaris moriscos.

Efectivament, per les dades rastrejades a la documentació immediatament anterior i posterior a l'expulsió, el raval morisc d'Elx es manifesta com una excepció al perfil més recent que fins avui es té sobre el morisc valencià.³ Així, constatem que, al marquesat, els moriscos no eren en absolut un grup marginal ni demogràficament ni socialment, ni des del punt de vista de la propietat i la producció agrària. Conreaven bones terres, que eixamplaren i capitalitzaren al llarg d'un procés pràcticament desconegut, però que, com a mínim, sembla comprendre la segona meitat del segle XV i el segle XVI, després d'haver superat, doncs, globalment l'agricultura de subsistència i d'integrar-se econòmicament en les denses xarxes comercials que entrecruaven el conjunt de la senyoria, i especialment la vila d'Elx i els seus ravals de cristians vells, el del Salvador i el de Santa Llúcia; tot un nucli urbà d'uns 1.000 veïns el 1609, constituït important centre agrari i mercantil, capaç d'atreure capitals forans, productor d'oli, sabó i barrella, amb contactes comercials que arribaven a distints punts europeus.⁴

Tot i ésser marcades a Elx, les diferències entre ambdues comunitats, cristiana i morisca, per les especificitats culturals, les estructures familiars i la subordinació política, l'una i l'altra s'aproparen econòmicament de manera molt estreta, de la qual cosa donarà bona raó l'enfonsament de la vila a partir de la tardor en l'esmentada data d'expulsió.

Aquesta proximitat ens permet adoptar una òptica distinta per a observar el raval morisc, que pren entitat en ell mateix, no tant pel que suposa de negatiu respecte als cristians. Són cridaneres, per exemple, les semblances d'estructura patrimonial entre els més poderosos llinatges moriscos i el sector propietari dels cristians vells, que mostren una forta capacitat d'acumulació i una més notable presència als territoris francs del terme, els que es reservaren els cristians el segle XIII.

Tot allò era indicador eloqüent de la capacitat de penetració de la comunitat

2. Per a la senyoria d'Elx són imprescindibles els estudis de Pedro RUIZ: *vid.*, especialment. *Señores y propietarios. Cambio social en el sur del País Valenciano (1650-1850)* (València 1981). Per a moriscos, a part la historiografia clàssica sobre el tema general, per a la qual cosa remetem a l'esmentat capítol 3r. de la tesi citada, destaquem les ponències dels congressos d'Alacant (1980), Montpeller (1981) i Tunis (1983 i 1984). Per a un balanç bibliogràfic referent a l'antic llevant peninsular musulmà (Xarq Al-Andalus), el conegut repertori, *Moros y moriscos en el Levante Peninsular*, de M. DE EPALZA, M. J. PATERNINA i A. COUTO (Alacant 1983).

3. *Id.*, per exemple, M. ARDIT LUCAS, *Expulsió dels moriscos i creixement agrari al País Valencià*, «Afers», 5/6 (1987), ps. 273-316.

4. Per a tot això, l'esmentada tesi de l'autor, capítol 4t.

per les feraces hortes del terme de la vila, mostra del seu arrelament al territori, lluny de l'actitud marginal amb què algunes fonts cristianes la presenten.

Tots aquests aspectes explicarien la instrumentalització política que de la comunitat faria la senyoria, dintre d'un joc d'aliances i reciprocitats entre elles i la vila, marc d'actuacions dins el qual cal situar les relacions que el raval establiria amb els poders cristians al llarg de la seua història.

Dins d'aquest plantejament tractarem de presentar a les pàgines següents una semblança general del raval de *cristians nous* en els anys immediats a la seua expulsió per a assenyalar-ne les especificitats després de situar-lo en el context del marquesat. La importància del tema prové, a més, del fet que tan sols així és possible entendre l'abast de la repoblació posterior al 1609, el parèntesi, als decennis posteriors a l'expulsió, en l'estructural conflictivitat antisenyorial que patia el territori des de la seua mateixa constitució com a senyoria el 1470, i, al capdavant, els trets característics de la crisi siscentista.

2. LES FONTS

Les fonts utilitzades són de diversos tipus, i, dintre de cadascuna, hem fet tractaments distints. Tenen en comú el fet que són generades per les institucions cristianes, o bé –en molt pocs casos– des de la comunitat musulmana en relació amb aquelles. Són documents, per tant, que miraven en actitud de grup un altre d'oficialment considerat com a perillós.

- Documentació heterogènia d'origen de la baixa edat mitjana relativa a defensa, impostos, administració.

- Documentació notarial: protocols on els moriscos enregistraren les seues operacions, relatives bàsicament a la propietat.

- Documentació immediatament posterior a l'expulsió: alguns dels capbreus de què se serví la senyoria per portar endavant l'empresa repobladora a partir dels béns que deixaren els moriscos.

Des d'aquest conjunt documental hem procurat, d'una banda, mesurar fins on ha estat possible els paràmetres de riquesa que es prestaven a quantificació, que giren habitualment al voltant de la gestió i les transaccions de la propietat, o bé aquelles actuacions que la prenen com a base. De l'altra, establir la dimensió qualitativa d'aquella riquesa, cosa que vol dir, en el nostre cas, traçar-ne el perfil no mesurable: comportaments i trajectòries dels principals llinatges propietaris moriscos per a cercar el sentit d'evolució d'algunes fortunes, la capacitat i influència de personatges concrets, tant al Raval com a la vila –cosa que és més important–, així com el joc econòmic i social desenvolupat pels individus pertanyents a l'oligarquia propietària de la comunitat, i, al capdavant, la trama de les actuacions socialment i econòmicament més representatives del nivell de desenvolupament intern a què aquella havia arribat. Altrament, fer una valoració aproximativa a la imatge que les activitats de la comunitat creaven en la consciència dels contemporanis, mitjançant declaracions de testimonis que clararen als pactes entre la vila i el senyor subsegüents a l'expulsió.

A partir d'aquests materials exposem les nostres deduccions.

3. UNA HISTÒRIA FOSCA I DESCONEGUDA

La història de la comunitat musulmana del Raval d'Elx comença amb la conquesta cristiana del segle XIII. Dos aspectes condicionaren des del principi les primeres relacions mantingudes entre aquesta comunitat i els cristians. D'una banda, la desproporció entre la minoria cristiana repobladora i la majoria musulmana. De l'altra, la situació geopolítica del territori, una zona fronterera terrestre i marítima, propera al regne de Granada i a les costes nord-africanes.

Aquesta situació comportà per als musulmans un avantatge inicial: la necessitat que hom tindrà d'ells per donar *status* de conquesta al territori i evitar-ne la despoblació i la pèrdua consegüent, a causa de l'èxode musulmà cap a Granada i Barbària; i seran necessaris també pel coneixement que tenien del medi.⁵

Tot allò portaria a un reconeixement dels successius reis i senyors cristians, a la comunitat musulmana, de personalitat jurídica i autonomia administrativa. Els privilegis reials, garantint-la i fent-li donacions de béns, com terres i aigües, devien voler conjugar la submissió política i la necessària autonomia per a mantenir tan intacta com fos possible la producció, i vius i eficaços els resultats feudals de la conquesta, punt de partida per a anar establint els mecanismes bàsics de tota realitat colonial.

Aquesta fou la forma d'integració de l'element musulmà a la nova societat. Un fort sistema impositiu gravaria persones, béns i institucions, mantenint-los en qualitat de vassalls vençuts, i una part de la riquesa agrícola es devia canalitzar cap als poders cristians.⁶

A títol merament indicatiu, podem traçar diverses etapes en la història del Raval a partir de la documentació conservada.

1) Del 1264 al 1338. Des de la conquesta fins a la donació del 1338. Els fets coneguts més significatius són el pas de la comunitat de l'administració castellana a l'aragonesa per la sentència arbitral de Torrelles (1304) i la donació que l'infant Ramon Berenguer féu a l'aljama en l'esmentada data del 1338. El

5. Per exemple, l'ús i el tractament de les aigües, que els portà a establir una xarxa original de sèquies i canals, assuts i aljubs per captar les del Vinalopó i distribuir-les per la terra agrícola, aprofitant el mínim relleu des de les serres del NO fins als aiguamolls i marjals costers. Cosa que seria una mostra d'una agricultura amb les taxes de producció suficients com per abastar una població nombrosa i dispersa organitzada en alqueries i rafals. La toponímia ens testimonia algunes d'aquestes realitats; *vid.*, sobre aquest punt, J. L. ROMÁN DEL CERRO, M. DE EPALZA, *Toponímia mayor y menor de la provincia de Alicante. Listado por municipios* (Alacant 1983); a més dels treballs de P. GUICHARD, com, per exemple, *La société rurale valencienne à l'époque musulmane*, «Estudis d'Història Agrària», 3 (1979), ps. 41-52; *La sociedad musulmana valenciana en visperas de la conquista cristiana*, «Nuestra Historia» (València 1980), vol. 2, ps. 263-280.

6. Les dades sobre la qüestió són significatives. La vinculació directa dels musulmans amb l'infant D. Manuel i els seus successors era una manera d'evitar l'espoliació sistemàtica i els assalts a què els habitants de l'aljama estaven exposats per part dels cristians. Fins i tot en alguns moments posà en perill el delicat equilibri aconseguit costosament per aquells; d'aquí la intervenció sistemàtica per a evitar dissensions entre ambdues comunitats, malgrat ésser els musulmans «dret e regalies» dels reis i senyors de la vila. Així són qualificats en un document del 1381 que pretenia, entre altres motivacions, evitar el risc de despoblació: «...quels dits moros que són drets e regalies del senyor Infant...» (AME [Arxiu Municipal d'Elx]: Pere IBARRA, *Consejos y sitiadas desde 1370 a 1923. Notas entresacadas de sus actas para facilitar la busca de las resoluciones en aquellos que originales se conservan, el asunto y la fecha*, 7 volums; Consells de l'any 1381). Això feia que depenguessin directament del batlle; o bé, com s'expressava anys abans l'infant D. Manuel, «los míos moros de Elche», el 1261 (*op. cit.*).

text de la donació⁷ és tot un estat de la qüestió sobre el col·lectiu musulmà al primer terç del segle XIV. Gràcies a aquest ens adonem de la inseguretats que patien les persones i els béns respecte als cristians: inseguretats a l'hora de conservar les terres i les aigües, desplaçaments i vida personal fins a arribar al punt del despoblament. En definitiva, el caràcter conflictiu de les relacions entre ambdós grups humans.⁸

No sabem amb seguretat si la situació que creà l'escrit de l'infant evità nous conflictes; si el contradigueren altres textos o fou punt de partida, a la llarga, d'una millora en les condicions de vida del Raval: si possibilità el marc jurídic adient perquè els seus veïns iniciessin o continuessin un procés de transformació que, amb els anys, al llarg de successives conjuntures, els permetés de mantenir un creixement, com en realitat ocorregué al final. La documentació treu dels consells de la vila dona idea de fins a quin punt aquestes hipòtesis són verificables a partir de la segona meitat del segle XV.

2) Del 1339 al 1469. Hi ha un fet que es manifesta insistentment a la documentació del període: el deteriorament fiscal de l'aljama. Els impostos en llastaven la capacitat productiva; sobresortia una altra vegada el perill del despoblament i revifava la ideologia del musulmà rebel i enemic per part cristiana.⁹ Són, d'altra banda, trets característics de la crisi de la baixa edat mitjana, comuna a altres territoris europeus.

L'escassetat de textos no impedeix fer-nos una idea, encara que poc perfilada, d'algunes de les característiques agràries que influïen les condicions de vida de l'aljama, quan aquelles comencen a ésser més abundoses, a la segona meitat del Quatre-cents. En aquests anys, com a més aviat,¹⁰ els musulmans elxans posseïen terres al *Franc*, on conreaven panís, melca, sègol i avena; o a les *Alqueries*, al sud-est del terme, on conreaven forment; a les *Asprelles*, on a principis del segle XVII capbreaven a favor dels cavallers Santacília. El 1461 els musulmans de les *Asprelles* pagaven 100 sous de delme, rebuts pel majordom del graner major de la vila, l'encarregat de fer les particions del blat recol·lectat. Les descripcions revelen una acurada organització de la terra: juntament amb l'*horta magram*, amb aigua suficient per al conreu de productes hortals, tenen les *terres gilis* e *badals*, que combinaven el secà i el regadiu, i on l'any referit els llibres dels alfarassadors enregistren 82 cafissos d'ordi. Un reduït sector dels veïns són arrendadors de drets senyoriais; uns altres tenen censals carregats sobre llurs utilitats.

7. Del document n'hi ha diverses versions. Nosaltres hem utilitzat la catalana, transcrita per P. IBARRA, *Estudio acerca de la Institución del riego de Elebe y origen de sus aguas* (Madrid 1914), i una versió llatina utilitzada al *Plat dels aljubs*, citat més endavant, i transcrita pel notari Antoni Zapata al final del segle XVI.

8. Sobre el tema i la situació de les aljames el segle XIV, *vid.* els treballs de M. Teresa FERRER I MALLOL, *Els sarraïns de la Corona catalano-aragonesa en el segle XIV* (Barcelona 1987); *La frontera amb l'Islam en el segle XIV. Cristians i sarraïns al País Valencià* (Barcelona 1988); *Les aljames sarraïnes de la Governació d'Oriola en el segle XIV* (Barcelona 1988).

9. Del qual sortirà al final dels segles de la baixa edat mitjana una imatge del moro molt difícil de desprendre's des del punt de vista de l'element cristià.

10. AME, *Testimonio del notario Juan Morera de 22 de septiembre de 1464 sobre rentas de la reyna Da. Juana que justifica la pertenencia de las yerbas del término de Elebe y Crevilente y derecho de aduana a favor del patrimonio del duque mi señor. T resllat, [fet] a instància i requesta del senyor en Alfons quexans procurador fiscal e patrimonial de [destruït] senyoria en la dita vila de elig (s/d, cap a finals del segle XV).*

Altrament, els clans dirigents portaven directament l'explotació de la terra utilitzant abundosa mà d'obra pagesa, presumiblement morisca: alguns eren emfiteutes de la senyoria a les Alqueries i arrendataris de les veremes que posseïen els cristians al Franc, on ells mateixos tenien les seues pròpies. Procuraven millorar la qualitat de les heretats que tenien mitjançant la captació i la utilització planificada de les aigües vives del terme, per l'ús d'una part de les quals pagaven cens, i introduïen a les terres bèsties de llaurar, que l'any 1461 se censaven en 158 i compraven bestiar com a recurs directe de subsistència i com a adob de la terra.

A més a més, una pensada estratègia portava a fer un ús diferenciats del sòl agrícola amb vista a sopesar avantatges i desavantatges, facilitats i dificultats, segons l'actuació de la jurisdicció i el seu sistema impositiu i el rendiment productiu per a la subsistència o el mercat d'excedents agrícoles. La plantació de figues al Franc, o la progressiva extensió dels oliverars en poden ser un exemple.

3) 1470-1609. Destaquem com a punt fonamental la nova erecció de la senyoria d'Elx en la persona de Gutierre de Cárdenas, comanador major de la província de Lleó, com a premi pels serveis prestats a Isabel la Catòlica.¹¹ A causa de la forta contestació de la vila contra Cárdenas, sembla que aquest concentrà tota una actuació sobre el Raval i la moreria de Crevillent, que anaven convertint-se en peces de la seua política al territori, i hi aplicà tota la força que li donava el document de creació de la senyoria.

Els Cárdenas, que intentaren erigir-se en continuadors de la senyoria exercida pels reis i els infants sobre la vila i el Raval des del segle XIII, pretenien ser els destinataris naturals de totes les rendes que generaven els tres nuclis de població conservant les estructures impositives.

Per a aconseguir-ho els bastava traure a la llum les rendes i els exercicis jurisdiccionals que la reina Joana tenia sobre les poblacions del territori¹² i tots els anteriors privilegis que la política reial havia anat considerant necessaris cedir a les aljames, particularment a la del Raval d'Elx.

El comportament dels Cárdenas envers el Raval es resumia en tres objectius:

a) Erigir-se en protagonista del projecte d'assimilació de l'element musulmà: la cristianització de la moreria.

b) Acció de seguretat al litoral contra les incursions marítimes de turcs i moros.

c) La lluita contra la vila gràcies a l'extensió de la jurisdicció.

Respecte al primer punt, s'aconseguí forçant els membres de l'oligarquia dirigent de l'aljama a batejar-se el 1526, com una acció consegüent a la derrota que infringí a la germania d'Elx el 1521, germania que prèviament hauria atacat els moriscos com a part del seu atac contra el senyor. A partir d'aleshores l'aljama rebria l'apellatiu de Raval de Sant Joan Baptista.¹³

11. Sobre la creació de la senyoria, P. RUIZ TORRES, *Señores y propietarios...*, op. cit., ps. 47 i ss.

12. AME, *Testimonio...*, doc. cit.

13. Per a aquests esdeveniments, Pere IBARRA, *Historia de Elche* (Alacant 1895), ps. 169-170.

El fet formaria part d'un procés de reacció senyorial que tenia com a fita de partença l'esmentat esdeveniment de la germania i culminà en la repoblació posterior a l'expulsió dels ara anomenats «moriscos» a causa de la sospita cristiana de la seua insincera conversió.

L'acció senyorívola pretengué mantenir l'estructura del Raval com a tal, diferenciat, i encoratjar les rivalitats entre ambdues comunitats: conservar, doncs, una configuració al marquesat que es prestés a jugar amb els seus elements per provocar un estat de coses favorable a la seua intervenció. Es tractava d'establir principis de jurisdiccions sobre fets concrets i puntuals. Una actuació, en definitiva, que recordava en molts aspectes la dels seus primers senyors: conservar la suficient autonomia com perquè la comunitat pagesa garantís la màxima rendibilitat amb el màxim profit polític.¹⁴

Respecte al segon punt, intentaria portar-se endavant mitjançant el reforçament dels sistemes defensius de la costa del marquesat. Acció de natura política, tenia un efecte intern en alimentar la visió del nouconvertit sospitos i conspirador, a més d'incidir sobre les càrregues fiscals, fet objectiu que condicionava la relació entre la vila i el Raval.¹⁵

14. La creació del bisbat d'Oriola el 1564, aprovada pel rei a les corts de Montsó del 1563 és un símptoma del fracàs d'aquesta política d'assimilació. El marquès d'Elx era un dels principals sospitosos per al bisbe de relaxament en les funcions que li devien competir per a forçar la conversió. Nogensmenys, el bisbe Esteve advertiria al rei que procurés que Cárdenas disposés de major esment com a senyor de Crevillent i Asp, «*poblados de la más dura y obstinada gente que hay en toda esta diócesis*».

Com a senyor territorial d'algunes de les aljames més nombroses, els projectes pastorals dels bisbes cap als seus vassalls cristians nous destorbaven la seua política interna al marquesat. Així, si la mesquita del Raval fou habilitada com a temple catòlic el 1526, solament a principis del segle següent, el 1601, pogué ésser beneïda una part de la nova fabrica de l'església que aniria presidida en la part alta per l'escut heràldica del senyor. Altrament, la documentació reflecteix la intensa activitat desplegada pel bisbe perquè les seues disposicions s'acomplissin. Malgrat haver-se fundat la nova rectoria de Sant Joan poc després, el 22 de febrer de 1604, els notables del Raval, reunits en consell presidit pel vicari fora i el procurador general del marquesat, Jeroni de Cardona, determinen encarregar la construcció del retaule de l'altar major i nomenen una comissió per a tal efecte. Dies després Martín de Vara Inca, mestre pedrapiquer, signa una època davant notari en què declara haver rebut dels jurats i síndics 552 lliures 7 sous 8 diners «per rahó obra de la església de Sent Joan»... Poc abans el consell havia rebut una exhortació del bisbe perquè «deixasen les Robes que los novament convertits han acostumat vestir fins hui, per ser vestit y tratge de moros». Tots aquests fets pressuposaven un pacte tàcit entre el Raval i el senyor per a salvar el que es pogués de la situació.

Vid. les següents referències: L. CARDAILLAC, *Moriscos y cristianos. Un enfrentamiento polémico* (Madrid 1979), ps. 21-84; Pere IBARRA, *Historia...*, op. cit., ps. 193-194; AME, protocols de Pere Jordà, núm. 286, 5-III-1600; 290, 22-II-1604; 30-III-1604; 292, 4-XI-1607.

15. La percepció que de la costa tindrien els poders cristians s'assemblaria al símil deduïble de la descripció que el regidor Cristòfol Sanz ens féu del terme pocs anys després: un castell ben fornit. Coneixem l'acció de Cárdenas en aquest punt: D. Bernardino, virrei de València, manà fer les torres i les talaias costeres del regne. El 1517 construí el castell de Santa Pola (Cristòfol SANZ, *Recopilación en que se da cuenta de las cosas anci antiguas como modernas de la inclita villa de Elche* [1621]; editada el 1954 amb el títol *Excelencias de la villa de Elche*, ps. 77-78 i 97-98). Sobre els perills de la costa i la seua relació amb els moriscos, *vid.* també P. IBARRA, *Historia...*, op. cit., ps. 170-172; T. HALPERIN DONGHI, *Un conflicto nacional. Moriscos y cristianos viejos en Valencia* (València 1980), ps. 123 i ss. Sebastià GARCÍA MARTÍNEZ, *Bandolerismo, piratería y control de moriscos en Valencia durante el reinado de Felipe II* (València 1977); AME, *Tresllat dels articles per les quals han de ser interrogats los testimonios produydores per lo sindich de la vila de Elig sobre el Port del cap del Alchup*, 29-II-1557, lligall H/39, núm. 24, ms. s/f. P. IBARRA, *Consejos y setiadas...*, consell del 31-v-1561.

La situació d'exaltació i de perill que propiciava la costa arribà a l'extrem de prohibir, el 1552, l'entrada dels habitants del Raval a la vila, prohibició que s'alçà el 1570.¹⁶

Aquests objectius, però, no esgotaven la seua acció al marquesat: el punt fort de la seua política fou la submissió de la vila, per a la qual cosa, donada la forta contestació vilatana davant el desplegament de la jurisdicció senyorial, utilitzà els ravals dels nous convertits de la senyoria, en un intent de presentar elements interns de resistència.

En efecte, aquí la senyoria aplicà amb força i concentradament tots els seus poders i privilegis polítics. L'acte de jurament dels seus càrrecs, per exemple, era de fet un jurament de fidelitat i de submissió al senyor.¹⁷ Altrament, aconseguí delimitar clarament els termes del Raval i de la vila en un intent de retallar les atribucions administratives i jurídiques del consell i del justícia. Així, estengué omnímodament els seus dominis no sols per tot l'antic territori *magram*, sinó pels territoris francs de recent penetració morisca, accions que generaren diversos plets.¹⁸

Els llocs de moriscos del marquesat no tingueren cap més remei que acceptar submissament les directrius polítiques que els oferien, atès que eren l'únic suport davant la forta pressió que els envoltava, com en diversos cercles concèntrics, des de la vila fins al mateix rei.

4. UNA COLLECTIVITAT COMPLEXA I DIFERENCIADA

4.1. Plantejament general

De les fonts emprades en l'estudi de la collectivitat morisca del Raval d'Elx els primers anys del segle XVII, poc abans de la seua eixida definitiva del regne l'any de 1609, se'n desprèn l'existència d'una societat viva i dinàmica que participa en tot tipus d'activitats i que havia establert multitud de relacions amb els pobles veïns, i era subjecte conscient de les possibilitats i dels límits de les seues accions.

Reduïda amb l'arribada dels cristians al tercer «delme» o *magram*, a més del denominat posteriorment Pla de Sant Josep i la «Casablanca», 1/6 aproximat del terme d'Elx, iniciaria un procés evolutiu que la portaria a dominar al voltant d'1/4 de la terra conreable cap al 1609, i constituïa prop del 30 % de la població.¹⁹

16. AME, P. IBARRA, *ibid.* Consell del 12-III-1570. Fou un manament del duc a requeriment del consell el 1552. Les coses, però, no canviarien en aquesta dècada dels setanta i part de la següent, durant la qual la vila insistí en el fet de conviure amb moriscos i, per tant, afrontar un doble perill, accentuant la necessitat de la defensa interna i externa amb les consegüents despeses i riscos (*vid.* AME, lligall 127-A, núm. 38, ms. s/f.; P. IBARRA, *ibid.*, consell de 9-VIII-1574, 17-VIII-1577, 21-IX-1584).

17. *Vid.*, per exemple, AME, *Sobre la erectio nova de la Universitat de Sant Joan* (1609), lligall H/4, núm. 1, ms. s/f.

18. Un dels més importants, el d'aljubs, AME, *Procés del duc de Maqueda contra la vila sobre aljubs* (1595), ms. s/s.

19. *Vid.* la relació completa de fonts demogràfiques a l'esmentada tesi *Estructures agràries...*, ps. 255-256.

La impressió primera que ens donen les dades demogràfiques és la d'un augment sostingut i continuat de la població morisca d'Elx al llarg de l'últim terç del Cinc-cents fins al trencament del 1609, augment que fa pensar en causes internes.²⁰

any	veïns	habitants	any	veïns	habitants
1563	249	1.195	1597	380	1.824
1565/72	274	1.315	1602	390	1.872
1584	300	1.440	1609	400	1.920

Les claus per a entendre el sentit d'aquestes dades creiem que estan bàsicament en un salt endavant de les forces productives que la comunitat impulsà. Els veïns de la vila eren conscients de la nombrosa població morisca creixent. Les xifres que en devien donar alguns quan se'ls interrogava en els plets que seguiren l'expulsió entre la senyoria i la vila²¹ potser són exagerades —al voltant de 500 veïns; i el més prudent de 450 a 500—, però encara que no acaben de concordar amb la de 400 que dóna el recompte del 1609, el que interessa és la impressió de superpoblació relativa que apareix als ulls dels habitants de la vila, que observen que encara no amb dues generacions aquella ha manifestat un creixement palpable.²²

L'increment demogràfic fou conseqüència, però sobretot causa, de l'augment de l'espai conreable selectiu cap a les terres del Franc,²³ unes terres que, en mans dels nouconvertits, van aparèixer als ulls de la vila com a intensament conreades i majoritàriament orientades a l'olivar, seguides del cereal i la barrella, amb rendiments més que notables, com no es cansen de repetir els cristians vells, que ho atribuïen tant a les possibilitats d'aigua com a la laboriositat i l'afany de treball.²⁴

20. Si bé aquest s'hauria de relativitzar per una possible immigració granadina o d'Aragó, de la qual no tenim constància a Elx (*vid.* Joan MATEU i BELLÉS, *Aprofitament del territori i evolució del poblament*, dins Joan Francesc MIRA (dir.), *Temes d'etnografia valenciana* [València 1983], p. 88). Sí que consta la presència d'una comunitat granadina a Oriola a partir del 1570 (*cf.* J. Bta. VILAR, *Moriscos granadinos en el sur valenciano*, «Estudios», g [1983], ps. 15-47; J. REGLÀ, *Estudios sobre los moriscos* [Esplugues 1974], ps. 247-257; J. MILLAN, *Rentistas y campesinos* [Alacant 1984], ps. 28, 55-56).

21. Destaquen el *Procés del procurador del duc de Maqueda y marquès de Elig sobre la erectió de la Universitat de St. Joan* (1609), lligall H/4, núm. 1; *Procés del duc de Maqueda y marquès de Elig contra lo praocurador patrimonial de Sa Magestat* (1610), lligall H/14, núm. 7, ms. s/f.; *Procés de la vila contra el Raval sobre velles i centinelles* (1618), lligall H/8, ms. s/f.; tots a l'AME.

22. «...y las demás cassas [del Raval] están bazias, cabidas y dirruhydas e ynhabitables lo que en tiempo de los moros estavan todas pobladas de moriscos», es diu al plet del 1609 citat a la nota anterior. Dades d'una procedència distinta indiquen clarament que en relativament pocs anys la comunitat de «cristians nous» arribava al màxim de les seues possibilitats demogràfiques: alguns horts de la perifèria es van convertint ràpidament en solars per a fer-hi cases. La part sud, cap al camí de les Alqueries, mostra una intensa i ràpida urbanització: els límits on es descriuen les vendes d'aquells mesclen solars, cases, horts i carrers (*vid.*, per exemple, *Francesc Anton*, 127, 21-III-1604; *Josep Escapés*, 219 dpat., 9-I-1600; *Pere Jordà*, 290, 11-II-1604; protocols notariais a l'AME).

23. «(si hui estigueren els moriscos) se apoderaran de los mejores olivares y tierra de las situadas en el franco porque siempre yvan mercando tierras y olivares en dicha partida», segons declarà al plet del 1609 el llaurador Jeroní Garcia.

24. Qualificació no sempre positiva, per la consideració despectiva que aquell afany mereixia als petits nobles locals. No és altre el sentit de les paraules del regidor Cristòfol Sanz el 1621: *uon su buena industria se fueron mejorando de cada día, que vino a ser una morería de más de 500 casas* (*Recopilación...*, p. 59).

Al capdavant, el que feien els veïns del Raval no era sinó treure la màxima potencialitat dels recursos humans i naturals de què disposaven, dotant d'una eficàcia pròpia l'organització de les activitats productives, qüestió relacionada tant amb el pes institucional que l'aljama tenia sobre els processos de treball com en la compulsió política a què estava sotmesa. En altres paraules, que el Raval de nouconvertits no tenia altra alternativa en la seva situació que assolir cotes creixents de productivitat per a aconseguir la supervivència com a comunitat «respectable».

El resultat de tot allò, contrastat amb documentació provinent dels protocols notariais, és la creació d'un paisatge agrari fortament intervingut per la mà de l'home sobre les antigues característiques progressivament uniformades al llarg dels segles XV-XVI i XVII.

La riquesa agrària creada per la comunitat²⁵ propicià una determinada estructura sòcio-professional i una sèrie de relacions amb la vila i altres comunitats morisques molt indicatives del grau de desenvolupament aconseguit.

Tot això es manifestava visiblement, per exemple, en les freqüents i intenses relacions d'intercanvi amb veïns de la vila, en un espectre social diversificat. Així, una part molt representativa de la noblesa i de la clerecia mantenia relacions amb els moriscos del Raval i d'altres llocs propers, com Asp o Novelda. Generalment consistien en compres de cereals, en particular civada, oli, pensions endarrerides de censals, compres de terres, cavalleries i roba. En la majoria dels intercanvis, però no sempre, la relació és favorable a la vila.²⁶ A altres veïns, els moriscos els venien cavalleries, normalment mules, i els compraven teixits i roba.²⁷ És fàcil suposar la incidència directa que tingué l'expulsió en aquests ingressos constants i acumulats que formaven part del capital monetari dels petits nobles, dels clergues i mercaders i la seua repercussió.

A més a més, eren freqüents les relacions amb altres llocs, com Monòver, Albaterra, Redovà, Petrer, Elda, Asp, Novelda i, per descomptat, Crevillent, les quals tenien com a objecte la compra-venda de mules, cànem i civada; es

25. La documentació també ens aporta informació sobre una altra qüestió rellevant a les societats rurals com és el bestiar i la ramaderia. Al Raval els interessos ramaders eren molt localitzats; l'explotació morisca, com la cristiana, es feia servir d'un nombre determinat de caps de bestiar per a les múltiples tasques: tir, transport, adob, alimentació. No hi havia un gran nombre de bestiar, que concentraven alguns traficants. Altrament, és abundosa la compra-venda de cavalleries, especialment mules, els avantatges de les quals sobre cavalls o rucs han estat exposades per N. SALES, *Mules, ramblers i fires*, «L'Avenç», 62 (juliol-agost de 1883), ps. 23-33. Les característiques geogràfiques d'aquestes terres, de difícil topografia i escasses en vies fluvials, la feien imprescindible per al transport; la seua longevitat i el seu acomodament a tot tipus de treballs la feien apta per als molins i per a llaurar. Un alt percentatge d'obligacions i èpoques van referides a les compres de mules, someres i arriots. Les mules, sobretot, respecte a altres animals, formen part dels béns dotals a les cartes matrimonials i als inventaris de béns dels moriscos rics (*vid.*, per exemple, les actes de l'escrivà *Pere Jordà*, 290, de l'any 1605, i el lligall H/58, núm. 44, 7-VII-1606, a l'inventari de béns del morisc Berlandino Satdini).

26. Destaquem els membres de la nissaga Perpinyà, venedors de civada i, en menor quantitat, d'oli; la vídua de Miquel Esteve, que, del 2 de març al 4 de juliol de 1608 ven a diversos moriscos drap negre, morat i verd per 238 reials; el cavaller Pere Seva, que ven civada als moriscos d'Asp; Joan Batiste Imperial, que ven roba i joies, etc.

27. Especialment destaquen les compres del mercader-botiguer genovès Joan Baptista Coda (AME, *Bertomen Moxica*, 349, 8-VII-1608; *Baltasar Soria*, 437, 9- III-1608, 14-V-1609, etc.).

dibuixava així un circuit d'intercanvi intercomarcal que plasmava sobre el territori les prosperitats aconseguides.²⁸

4.2. Parcel·lació

La parcel·lació agrària ens permet endinsar-nos en la relació fonamental entre qualitats i quantitats, entre extensió i producció, al moment de parlar de l'orientació que donava a la terra un grup humà que dirigia cap al mercat una notable part dels seus rendiments.

Es dona a Elx la progressiva subordinació de l'agricultura d'horta a la de secà, comuna a la resta del regne, amb el consegüent canvi en l'estructura de les explotacions des de finals del Cinc-cents, i la seua grandària augmentà per adaptar-se als cereals, símptoma d'un creixement que va minorant?²⁹

L'escassetesa de fonts adients dificulten el coneixement global i complet de les estructures parcel·làries del camp morisc, però sí que podem fer-ho parcialment, amb la suficient -creiem- representativitat matisada com per a traure'n deduccions generals envers la propietat. Les dades que proporcionen els censals «venuts» ens permeten l'aproximació al tema³⁰ en reconstruir la parcel·lació de 43 censataris entre el 1600 i el 1609, un 11 % dels veïns, que sumen un total de 4.707 tafulles conreades (425,5 ha).³¹ Els resultats de l'anàlisi ens porten a parlar dels punts següents:

- l'estructura interna del regadiu, on l'olivar i l'horta ocupen el major espai: petites parcel·les localitzades preferentment a les partides més intensament regades: hortes respectives del Raval i la vila, allí on els braçals de la sèquia de Marxena i Major són més abundosos i l'aigua hi té un paper més decisiu: Atufa, Albarrania, Alcúdia, Rabadagüet, Alcabala, Matrof, Filet, Saoní..., les més properes a ambdós nuclis urbans;

- la importància de la vinya, sols a les petites parcel·les, on ocupa un 14 % de la superfície total, però desapareix completament de la resta, a partir de les 36 tafulles; la vinya és un complement dels conreus anteriors; la producció és relativament escassa i es dirigeix majoritàriament al consum directe;

28. A més de requerir serveis d'advocats (AME, *Francesc Anton*, 127, 2-VII-1604; *Pere Miralles*, 334, 4-III-1603, 16- III-1603).

29. *Vid.*, sobre aquest tema, T. HALPERIN DONGHI, *op. cit.*, ps. 27 i ss.; D. BERNABÉ GIL, *La Vega Baja del Segura en vísperas de la expulsión de los moriscos: estructuras de la propiedad de la tierra*, dins DIVERSOS AUTORS, *Estructuras y regimenes de tenencia de la tierra en España* (Madrid 1987), ps. 63 i ss.

30. La mateixa estructura del censal, que obligava la persona jurídica del censatari i la generalitat dels seus béns, ens permetria aproximar-nos al perfil d'alguns patrimonis moriscos en fer una relació d'aquests en la formalització de l'acte notarial, i a partir d'aquí anar a les parcel·les. La validesa, però, de la font per a aquest efecte és sempre relativa i cal utilitzar-la tan sols com a indicador. Alguns treballs han plantejat metodològicament aquesta temàtica o una de semblant: O. REY CASTELAO, *Las fianzas hipotecarias como fuente para la historia rural castellana: Valladolid a fines del siglo XVIII*, dins *La documentación notarial y la historia. Actas del Segundo Congreso de Metodología Histórica Aplicada* (Santiago 1984), ps. 391- 415; J. FERREIRO PORTO, *Fuentes para el estudio de las formas de crédito popular en el Antiguo Régimen*, dins *Primeras Jornadas de Metodología Histórica Aplicada* (Santiago 1975), vol. 3, ps. 763-780.

31. *Vid.* a l'apèndix la taula de parcel·lació referida al text. Per a la resta de taules, les ps. 149 i ss. de l'esmentada tesi, *Estructuras agràries...*

– l'escassetesa del secà dintre del primer grup, en comparació amb els dos últims. La intensa ocupació del sòl agrícola a les partides d'horta i la seua alta valoració pràcticament exclouen un altre ús que no fos aquell; la terra blanca i la terra campa: 4,8 % de les petites parcel·les reduïen la seua presència al voltant de l'olivar per a la sembra d'ordi;

– el protagonisme de l'olivar, que continua a les parcel·les mitjanes, entre 9 i 36 tafulles, i la disminució gran de l'horta ens permeten saber que la distribució espacial dels conreus és en gran part determinada, evidentment, per les possibilitats de dotació d'aigua; aquesta distribució i les seves possibilitats reproduiran una apropiació social de les millors terres per uns quants cognoms de notables moriscos;

– la desaparició de l'horta i pràcticament de l'olivar a les parcel·les mitjanes-grans i grans, així com la dedicació de les destinades a «terra», sense especificar, i mitjans: terra d'horta allunyada del cinturó d'horta més proper a la vila.

A més, podem constatar:

– una *distribució espacial* del conreu morisc que no difereix gaire de la de la vila: grans àrees preferentment dedicades al secà: Baia, Beniai; el regadiu, a les zones del domini immediat dels partidors respectius de la sèquia Major i Marxena: olivar i horta; zones de domini mixt, caracteritzades pel conreu de mitjans, al terme del Raval, Benissueili, i a les Asprelles, Carmadet i Matrof, i altres àrees molt disperses amb producció prou heterogènia: Alcúdia, Cotella, Benicàixer, Alborrocat, Jubalcarrera, Jubalgoda, Ventarí, Vallverda...; per últim, zones perifèriques com Berbecena o el Camí de Catral, terres arborades, de figuerar;

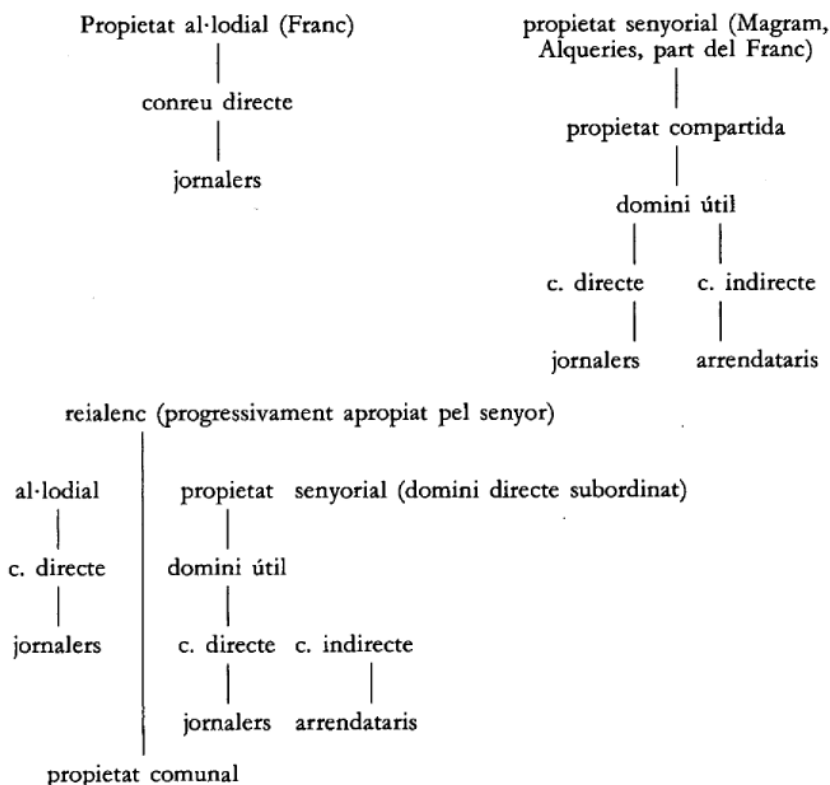
– la *dispersió de les terres* morisques per tot el terme de la vila, cosa que desdibuixa les antigues zones de domini cristià i musulmà, encara que conserva l'epicentre en una part i l'altra del riu Vinalopó, i apunta cap a un objectiu fonamental, les terres franques, de major rendabilitat;

– la *mateixa dinàmica*, en conseqüència, de l'agricultura morisca, factor de signe, constatable, i que ens remet a l'estudi intern de la societat, en les seues relacions internes i amb la vila.

4.3. Règim d'explotació

L'estudi de les formes de tinença de la terra ens permet d'apropar-nos a l'organització social que de la propietat i la producció feia el Raval els primers anys del Sis-cents. Una vegada constatat, caldria situar-lo, al llarg dels següents apartats, en el marc humà concret en què operava per a evitar que un criteri massa geogràfic o economicista ens distregui respecte a la funció social que acomplia.

Segons la documentació utilitzada, la cosa més freqüent és el conreu directe, seguit per l'establiment i l'escassetesa de l'arrendament a curt termini, a diferència de la importància que aquest té a les terres dels propietaris cristians vells, fet que ens porta a pensar en la molt possible existència d'un arrendament consuetudinari que les actes notariais no van enregistrar.

La major part de les terres morisques, franques, emfitèutiques o reialenques eren detingudes des de molt aviat, en ple ús de possessió, com a la resta del camp dels cristians de la vila. Això suposava la plena capacitat dels posseïdors per a llegar, comprar, vendre, dividir i, en definitiva, transferir-la com es volgués, cosa que permeté un dinamisme propi que possibilità, com hem vist abans, un aprofitament gran de tots els recursos productius amb què comptaven els grups propietaris del Raval.

4.3.1. *Un exemple: el cas dels moriscos de les Asprelles.* La partida de les Asprelles és un àrea territorial situada a la perifèria del terme. El topònim feia referència a les seues característiques ecològiques, per la seua situació entre zones marjals, lacustres, prop dels aiguamolls costers, en terres que retenen les aigües subjectes entre la serra del Molar i els accidents topogràfics del curs més baix del Vina·lopó.

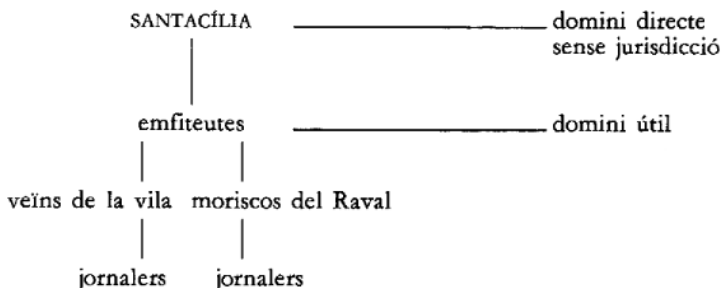
Les seues especials característiques la feien difícil per a l'agricultura, però ho compensava la seua situació: entre els terrenys saladers, d'ús col·lectiu fins al mateix segle XIX, l'albufera i la partida dels Monistrols o Santacília. És envoltada de camins, i des de molt antic fou bonificada i convertida en espai agrícola per la necessitat social i política de la seua apropiació. Difícil de precisar en extensió

geogràfica, les seues dimensions ultrapassaven les atribuïdes hui a la partida d'igual denominació.³²

La documentació més important i valuosa que tenim de conjunt per al coneixement de les Asprelles, constituïdes senyoria quan els titulars reberen el privilegi de recaptació del terç delme des de temps immediats a la conquesta, però sotmès a la jurisdicció general del marquesat, són les actes de capbreu fetes per Guillem de Santacília i Malla entre el 1608 i el 1609.³³

El caràcter de delme implicava que la detracció es feia en virtut d'una coacció extraeconòmica de natura feudal. Els titulars de la senyoria es fonamentaren continuament en el dret sobre un privilegi explícit dels reis, traduïble en un tipus més de renda susceptible de transmetre's hereditàriament; a això s'hi afegien els drets de propietat que l'emfiteusi comportava a la senyoria.

A les actes de capbreu no consta cap situació anterior, sinó l'estricta relació d'emfiteutes moriscos i cristians vells d'aquests anys amb les dimensions de l'establiment que detenen i una lleugera referència a conreus. L'objectiu bàsic —com tot capbreu— és el reconeixement de la senyoria directa dels Santacília sobre les Asprelles.³⁴

La sistematització de les dades ens porta al següent resultat:

L'extensió total de la terra capbreuada fou de 2.295 tafalles, poc més de 220 hectàrees, el 82,8 % de les quals era pròpiament d'Asprelles, i el 18 % de partides limítrofes que aquella absorbirà: l'Aljub de l'Egua, amb el 12,7 % de superfície, i Benicàixer, 4,4 %.

El nombre d'emfiteutes que capbreuaren fou de 39: 21 ho feren el juny i juliol de 1608, i 18 el juliol de 1609, abans de la collita d'estiu d'aquest any agrícola; 23 eren moriscos (58,9 %), i 16 (41 %), veïns de la vila.

La mitjana d'extensió per emfiteuta fou de 58,8 tafalles, però cal distingir entre els moriscos (37,6 tafalles) i els veïns de la vila (89,3 tafalles), per a apreciar-hi diferències significatives.

Respecte als conreus, sols s'especificuen els veïns de la vila, i es distingeix entre

32. Al final del segle XIX la partida de les Asprelles tenia 7.834 tafalles, segons dades replegades per P. IBARRA, *Historia...*, op. cit., p. 286.

33. I replegades per l'escrivà *Bertomeu Mexica*, 349, entre el 22 de juny de 1608 i el 28 de juliol de 1609 (AME).

34. Sobre aquest llinatge i com arribaren a les seues mans les Asprelles, des dels detenedors anteriors, els Ortissos, *vid.* el capítol 9, apartat 6, de la tesi citada, *Estructures agràries...*

terra blanca, vinya i terra en general. Els moriscos no concreten el tipus de conreu, tan sols es fa menció d'un genèric «terra» o «bancal». De qualsevol manera hem fet aquesta distinció:

<i>conreu</i>	<i>tafulles</i>	<i>%</i>
terra «blanca»	561	24,4
vinya	41	1,7
«terra»	1.693	73,7
Total	2.295	99,8

Amb relació a l'*extracció social*, avancem que la majoria dels cognoms moriscos són molt coneguts, membres de les capes altes del Raval. Dels 16 veïns de la vila, 12 són presumiblement llauradors; 2 pertanyen a la petita noblesa, 1 és notari i un altre forner.

De l'*estructura de la propietat útil* es pot observar el següent:

– els moriscos posseeixen molta menys superfície per cap que els veïns de la vila;

– mentre que aquells, pràcticament la meitat, tenen petites propietats de no més de 25 tafulles, les de la vila no baixen de 26 tafulles;

– l'extensió màxima de la propietat morisca no ultrapassa les 125 tafulles; entre els cristians, aquestes dimensions suposen el 24,9 % dels emfiteutes cristians;

– la majoria de les extensions morisques són per sota de les 50 tafulles, 54,2 %; per a les terres cristianes en conjunt, el 92,2 % són per damunt de les dites 50 tafulles.

L'estudi de les dades ens permet detectar la lògica de l'actuació morisca. Les Asprelles és un dels punts de concentració expansiva del Raval que, mitjançant petites compres, es constitueix en una àrea amb diversos conreus i on els grups socials dominants aconsegueixen créixer llurs dominis. Són compres que denoten la notable capacitat econòmica dels protagonistes; suposen la culminació de l'expansió agrària morisca cap al sud del terme, amb els conseqüents processos de diferenciació social interns a la mateixa comunitat que tot allò comportava. En aquest sentit, és significatiu veure els mateixos emfiteutes de les Asprelles comprant i venent en altres llocs del terme.³⁵

Tant per als moriscos com per als cristians vells, ser emfiteutes no suposa sinó perllongar les seues propietats al Franc o completar altres establiments que porten endavant directament amb jornalers. Les possibilitats que dona l'emfiteu-si permet d'adaptar-la a les necessitats d'actuació dels sectors propietaris del Raval i la vila en identitat d'interessos.

35. *Vid.* les següents referències documentals: AME, *Pere Jordà*, 286, 20-iv-1600; 291, 14-ii-1606; 292, 4-ix-1607; *Pere Miralles*, 334, 10-i-1603, 14-i-1603, 27-i-1603, 7-iii-1603; 336, 15-ii-1606, 14-vii-1606, 17-ii-1606; *Francesc Anton*, 127, 3-x-1604.

4.3.2. *L'escassetat de l'arrendament agrari a curt termini.* A les fonts utilitzades són molt poc representats els arrendaments a curt termini.³⁶ A part la possibilitat d'existència de l'arrendament consuetudinari, cal que ens preguntem per aquesta mena d'arrendament, ja que simultàniament els veïns propietaris de la vila l'utilitzen per a tot tipus de terres, especialment al regadiu. Era, doncs, una alternativa molt factible a principis de segle al marquesat, i romania opcional per als moriscos propietaris, que, de tota manera, prefereixen el conreu directe.

Els escassos arrendaments detectats tenen funcions molt concretes, i els fan servir tan sols en determinades ocasions. Una d'elles, per a l'administració de béns de menors, fins a la seua edat, per un tutor, i l'altra com a bé públic, administrat pels jurats com a llegat testamentari amb una finalitat social: ajuda als pobres del Raval. Ambdós poden ser complementaris.

Arrendadors i arrendataris pertanyen als sectors benestants; són cognoms coneguts Porruig, Satdini, Esmil, Sarrià..., que s'esmenten en tants altres afers econòmics.

Els béns arrendats són, en la seua major part, olivars i aigua: petites extensions, part d'hort i cases. La localització correspon a partides situades a la dreta del Vinalopó, a l'antic Magram; la duració usual dels contractes era de 4 anys, llevat de les «tafulles», mitjans i oliveres de Nafis, on la duració era de 7 anys.

Els preus semblen més baixos que els arrendaments de la vila. Respecte a les condicions, solen ésser l'acceptació per l'arrendatari del preu i de la duració del contracte, al contrari que a la vila, cosa que mostra el signe distint que guia els uns i els altres: no es tracta de traure el màxim profit d'un bé cedit sense deixar de controlar-ne la producció, sinó de resoldre situacions concretes. A més, mereix atenció l'arrendament per «via de partit», que de fet equival a un terratge o parceria.³⁷

4.4. *La dinàmica agrària: les compra-vendes de terres i la possessió de l'aigua*

4.4.1. *Compra-vendes.* Abans d'exposar els resultats a què hem arribat, caldria fer una sèrie d'aclariments:³⁸

– les dificultats per a quantificar, conseqüència de l'ambigüitat dels termes referits a les dimensions de les porcions de terra transferida;³⁹

– la terra, factor de producció, no és subjecta a criteris de lliure competència, a mercat, i és això el que explica el punt primer: són altres elements, com el rendiment estimat de la terra, el seu aprofitament productiu més idoni, els que ens fan parlar de bancal, olivar, etc.; igualment ocorre amb el treball: els salaris,

36. Sols uns quants notaris repleguen arrendaments als protocols consultats: *Pere Jordà*, 290, 5 del 4, 11 del 4, 12 del 4 de 1604, i 2 del 10 de 1605; *Pere Miralles*, 335, 19-III-1604 i 29-IX-1604; *Bartomeu Moxica*, 347, 19-IV-1604; *Josep Esclapés*, 219, 11-II-1605.

37. AME, *Pere Miralles*, 290, 29-IX-1604.

38. A l'apèndix documental de la nostra tesi, apartat B 1, folis 1778-1793, hem transcrit la relació completa d'aquestes actes de compra-venda.

39. Són heretat, canyada, peonia, hort, com a *unitats de producció*, figuerars, vinyes, garrofers, olivars, *unitats de conreu*; llenques, bancals, *unitats de rendiment, de treball*; tafules, *unitats de mesura*.

no subjectes a preus de mercat, són en funció directa de la quantitat de treball requerit per a una tasca concreta; tant en l'un com en l'altre hom busca el guany, no el benefici.⁴⁰ Tot això dificulta la sistematització de les dades, vistos els criteris qualitatius que subjauen en l'elaboració de les actes;

— per a la realització d'aquest apartat ens hem servit d'un total de 218 actes de compra-ventes fetes entre els moriscos i els cristians de la vila i entre els veïns del Raval.

En relació amb el primer conjunt de transferències, les conclusions parcials a què hem anat arribant són diverses. A principis del segle XVII hi ha diversos sectors de veïns de la vila que tenen relacions directes amb els moriscos del Raval i els compren o els venen béns rústics. Els compradors plantegen les compres en funció de diverses estratègies d'acció sobre els seus béns, com ara la constitució de fortunes, la comercialització d'excedents, assegurar una posició rendista, etc. Devien mirar, doncs, d'arrodonir propietats, augmentar l'espai per a diversos conreus o ambdues coses.

Altrament, és important destacar que gairebé les 2/3 parts dels venedors de terres als moriscos no tenen relleu social, ja que són mitjans o petits propietaris camperols.

La base estructural d'aquesta realitat és la gran extensió d'espai agrari dedicat al conreu de l'olivar, amb l'objectiu de l'elaboració de l'oli, directament comercialitzable, una part important del qual, però, anava a parar a la vila, on, com a primera matèria, era utilitzat per a la fabricació del sabó.

Les compra-ventes entre els veïns del Raval ens assabenten d'altres tantes qüestions. Una quantitat llançants concentren majoritàriament les compres: és significatiu el protagonisme dels Sarrià, Satdini, Bensuar, etc., la qual cosa ens porta a circumscriure aquesta activitat a la cúpula social més benestant del Raval i en particular al seu estrat dirigent.

Aquestes compres, els seus veïns les realitzen en zones molt localitzades del terme: les Asprelles, Beniai, Benicàixer, Carmadet, la Baia: partides limítrofes entre el Magram i el Franc.

Les terres solen ser majoritàriament de secà: terres blanques o sense conreu específic, fet que si, a primer cop d'ull, connecta amb la tendència general en aquests anys al regne d'expandir el secà, caldria matisar-ho a Elx, perquè sembla ser un pas previ per a plantar oliveres, que es conreaven en regadiu, i, en menor lloc, per a plantar vinya i garrofers, o per a deixar-la per a l'obtenció de la barrella. A més a més, trobem també, encara que en menor proporció, compres directes d'olivera.

Una altra qüestió important és que els moriscos es transfereixen entre ells el 49,6 % de les tafulles comprades o venudes del total de les actes replegades, un 85 % dels bancals i un 83,3 % de la resta de transferències (vinyes, canyades, llenques, figueres, heretats, garroferars, olivars, hortets i peonies), cosa que

40. I tot allò fins a la introducció plena del capitalisme al camp, quan aquest esdevinga «agricultura», és a dir, un sector específic que produeix aliments i primeres matèries, especialitzant-se segons el tipus de conreus, etc., fins aleshores, el camp és un sector primari autònom que incorpora la totalitat de la producció social, i no hi ha la uniformitat i la generalització que són pròpies d'economies subjectes a valors abstractes de mercat (*vid.*, en aquest sentit, J. MERRINGTON, *Ciudad y campo en la transición al capitalismo*, dins R. HILTON (ed.), *La transición del feudalismo al capitalismo* [Barcelona 1977], ps. 237-276, esp. p. 240).

permet deduir que el Raval, globalment considerat, cap als anys finals del segle XVI, començava a entrar en una nova etapa caracteritzada per la disminució del creixement relatiu dels anys anteriors, és a dir: l'orientació de l'activitat compradora cap a les mateixes terres de possessió morisca permet parlar d'un reajustament intern dels patrimonis propietaris. Els més afavorits per la conjuntura anterior, configurats des dels anys centrals del segle XVI en la forma com ens arriben, es divideixen a la segona i a la tercera generació com a conseqüència de l'increment demogràfic, i així augmenta la fragmentació de la propietat.

Altrament, les dades que tenim indiquen com el referit reajust intern de patrimonis comportava conflictes i baralles entre els llinatges propietaris. Tot això, a més, és corroborat per un fet rellevant: que un nombrós grup de veïns del Raval compren terres allí on ja en tenen, amb la qual cosa arrodoneixen les heretats per augmentar la capacitat d'explotació agrària i acumulen per acréixer el patrimoni familiar. És el 21,8 % de l'univers total d'actes replegades: més d'1/5 dels moriscos compren al voltant de la mateixa heretat,⁴¹ i, d'aquestes compres, un 27,9 % són d'olivera; el 34,8 %, sobre terra sense conreu específic; el 9,3 %, terra campà; terra hortal i canyades, 6,9 % cadascun; 4,6 % terra blanca, figuerar i vinya. Més d'1/3 de les compres – 36,9 % – es concentren en unes mateixes partides – Algorós, la Baia, Matola, Alcuneine, Rabadegüet. Són, en fi, un reduït nombre de llinatges els que protagonitzen aquestes accions: Esmil, Bensusar, Bauqueixa, Acen, Zom, Satdini, Albarrani i Albarrasí.

El fet que els moriscos haguessin disminuït les accions de compra en les terres cristianes podria mostrar que la comunitat havia arribat a les seues màximes possibilitats conjunturals. Així, mentre que un sector de propietaris no es pot sostenir i ha de vendre, un altre ix bé de la situació a costa dels anteriors, resultat, tot això, d'un procés de concentració de la propietat, però també del fet que el creixement econòmic de base agrària, en fi, es detura o canvia de ritme a les vespres del 1609, mentre continuava augmentant la població, encara que més lleugerament.

4.4.2. *L'aigua.* La cessió cristiana del territori, al segle XIII, per a la creació del Raval musulmà es féu amb un criteri en què l'aigua ocupava un lloc decisiu: a ponent del riu, sota l'àrea d'acció de la sèquia de Marxena, que tenia una boquera a la zona més meridional del terme, on es replegaven les aigües, els Derramadors.⁴²

Continus privilegis confirmarien i retindrien per als musulmans les seues aigües; no gensmenys, les baralles i les disputes entre ambdues comunitats per a apropiar-se-les són manifestes a l'època de les treves entre el fill de D. Manuel, D. Juan Manuel, i Jaume II (1296-1304).⁴³

41. La relació detallada de les compres d'aquests moriscos, dins *Estructures agràries...*, tesi citada, ps. 189-190. Exemples de conflictes, baralles i disputes per herències, que a vegades acaben en concòrdies mútues, així com en permutes i canvis, AME, *Pere Miralles*, 334, 23-II-1603, entre Joan Caymun i Joan Porruig; 10-II-1603, entre Llorenç Bensusar i Leonor Porruig; 12-X-1603, entre Joan Bajari i Carles Samar; *Pere Jordà*, 290, ?-?- 1605, entre Gaspar Vajada i Joan Abarrasí.

42. P. IBARRA, *Historia...*, p. 86.

43. *Vid.* els documents transcrits per Pere Ibarra a l'obra citada, ps. 95-96.

L'aigua, així, es convertí en un element de feudalització, decisiu per a reorganitzar les forces productives i hàbil instrument polític en mans de la senyoria, que aprofitava la seua carestia i la seua necessitat, capaç també de regular les relacions entre els vells i els nous poders, musulmans i cristians.

Quins graus, però, de domini sobre l'aigua detenia la comunitat musulmana? Hi ha una cessió de drets a l'aljama sobre l'ús de l'aigua de Marxena; aquella administrava de manera pràcticament autònoma les seues aigües, amb els seus oficials, entre els quals destacava l'*alami* o repartidor de l'element entre els seus posseïdors, que amb el temps dependria del «sobresequier» de la vila o jutge d'aigües. Marxena, d'altra banda, arribava a canalitzar un cabal que es dividia en 138 fils o 552 quartes.⁴⁴

Per damunt, o paral·lelament a aquesta cessió, la senyoria es reserva una part del cabal de Marxena de dues maneres: o bé transfereix el domini útil a canvi del qual cobra un cànon, o bé l'arrenda per setmanes i se'n reserva tota la propietat. El col·lector de les rendes reials, al qual hauria de retre comptes l'*alami*, distingiria clarament per escrit tots aquests aspectes el 1461.

Però la situació es complica, a més, perquè l'aljama i els posseïdors del domini útil de l'aigua poden alienar llurs drets respectivament. Sembla que aquesta complexitat respon a una superposició de situacions. Poc després de la vinguda cristiana, l'aigua es reparteix a les moreries de la comarca com a conseqüència dels pactes amb els musulmans, amb el pagament genèric d'un *pecho*; d'altra banda, determinats usos de l'aigua són subjectes a cens; altrament, tenim l'arrendament, que pogué ésser facilitat per un cert desenvolupament de les forces productives a l'eixida de la crisi de la baixa edat mitjana: la senyoria, sense deixar de controlar l'aigua, intenta extraure'n la màxima renda. Aquesta figura es desenvolupa de tal manera que, en aquella data del 1461, la reina Joana té arrendats, a banda de 43 tumens d'aigua de Marxena, 8,5 fils de diverses dules⁴⁵ i el llibre xic de les particions.⁴⁶

Així doncs, constatem el fet de tenir una aigua sotmesa a «almagram», aigua sotmesa parcialment a cens,⁴⁷ a més d'una altra aigua que l'aljama controla: els moros devien comprar aigua de la sèquia major molt aviat,⁴⁸ procurant augmen-

44. Per fil s'entén el dret que s'adquireix per a regar la novena part d'aigua que discorre en 12 hores per la sèquia major, o en 6 hores; o bé, segons Ibarra, és l'aigua que pot passar per un espai «de un palmo de vara valenciana de ancho y el tercio de dicho palmo de alto, en justo nivel en la sequia donde se toman», diu basant-se en Baltasar Ortiz de Mendoza, autor del tractat d'aigües, *Claritat de la acequia de la villa de Elche* (1589), una part del qual és transcrit per IBARRA, *Estudio acerca de la Institución del riego...*, ps. 102-145. El 1609 *fil* es prenía també com a sinònim de *sèquia* o *braçal* (AME; *Proces del procurador...*, doc. cit.).

45. *Dula*, aigua de la sèquia major que rega terres fixes; l'origen de la dula sembla ésser l'antiga unió entre la terra i l'aigua.

46. Llibre on es registren les tandes d'aigua dels diversos partidors i sèquies.

47. «Item fos rebuda per lo dret de l'aygua de la sèquia de Marxena lo qual alguns moros de la dita moreria són tenguts pagar cascun any a la dita señora reyna e lo qual dret és a manera de cens que cascun moro paga per l'aygua de la qual rega de la dita sèquia en la orta dels moros...» (AME, *Arrendamiento de las rentas que en esta villa tenia la real corona. Traslado auténtico* [1461], lligall 480, núm. 320, signatura antiga).

48. Consta que 3 i 3/4 fils d'aigua eren abans (del 1461) posseïts pels moros (AME, *Arrendamientos...*, doc. cit. del 1461).

tar així el volum de l'aigua franca, un procés que no acabà, amb ritmes distints, fins a les mateixes vespres de l'expulsió del 1609.

La creació de la senyoria d'Elx el 1470 comportà, en aquest punt, la transferència al nou senyor dels drets que la monarquia tenia sobre les aigües.

És un fet que l'aljama com a institució és tota ella bolcada cap a una economia de l'aigua, i quan la documentació es fa abundant, els segles XVI i XVII, observarem que tota la comunitat morisca en racionalitza al màxim l'ús. Assuts, aljubs, basses, pous, etc., completaven l'acció de partidors i sèquies.

Internament, al Raval són sempre uns mateixos cognoms els que s'erigeixen com a protagonistes en l'apropiació social de l'aigua. No tota l'aljama accedeix a la mateixa quantitat, ni en disposa amb les mateixes facilitats.⁴⁹

La informació replegada per l'administració del duc sobre els béns dels moriscos ens permet conèixer qui eren els que posseïen aigua a la sèquia Major al moment de l'expulsió i en quina quantitat la detenien:⁵⁰

Llinatges moriscos propietaris d'aigua de la sèquia Major (1609)

	<i>filis</i>		<i>filis</i>		<i>filis</i>
Porruiig	14	Bensuar	6,3	Albellius	2
Satdini	9	Albarrazi	4	Salala	2
Sarrià	8	Bauqueixa	2,7	Addusalem	1
Alfaquinet	1	Zaem	1,2	Mars	1
Asís	1,2	Salema	1,2	Ambasol	1
Moquetdem	0,7	Esmil	0,7	Bajari	1
Alpan	0,5	Flori	0,5	Bernabi	0,5
Audi	0,5	Milich	0,5	Moazim	0,5
Maimo	0,2	Xarqui	0,2	Marcem	0,2
Azem	0,2	Sacaria	0,5	Sot	0,2
Ybil	0,2	Zom	0,2	Esmil	0,2
Blan	0,2	Castello	0,2	Magam	0,2
Rovino	0,2	Lala	0,2		

El nombre total de fils és de 72 (de fet, 71,5 i 3/8). Sols els vuit primers (Porruiig, Satdini, Sarrià, Bensuar, Albarrazi, Bauqueixa, Albellini i Salala) detenen el 66,6 % dels fils i els 4 primers enumerats el 77 % dels vuit, a més del 51 % del total.

El document també ens revela:

– el ritme de compres: hi predominen les quarts d'aigua i els migs fils, suficients per a regar els bancalets d'olivar mitjaçant els quals el morisc acreix

49. Com són també ells mateixos els qui posseeixen més terra i la més bona, els grans productors de l'oli, els qui canalitzen el crèdit que institucions i veïns de la vila cedeixen, els qui, en fi, administren el Raval.

50. AME, *Libro de la averiguación de el agua tocante al patrimonio del duque mi Señor y sacado de los libros de la villa desde el año 1610 asta fin de el año 1670*, ms. s/t., lligall 127-A, núm.31.

el patrimoni: gràcies a la incorporació ininterrompuda de petites parcel·les amb la corresponent dotació d'aigua.

- la dispersió dintre dels mateixos llinatges: cap membre no acapara una quantitat considerable: són quartes d'aigua acumulades, en una mitjana que no passa de dues.

L'anàlisi de 23 compra-ventes d'aigua entre el 1600 i el 1609 ens confirma aquelles constatacions. La major part són fetes entre moriscos (el 73,9 %); sols hi ha 4 vendes i 2 compres fetes per veïns de la vila, i, d'aquelles, 3 són fetes per una mateixa persona. De les compres morisques, 21 (el 57 %) les fan d'aigua de la sèquia major i el 42,8 % de Marxena, cosa que suposa un total de 651 lliures 8 sous.

Els compradors tornen a ser membres de llinatges coneguts: el 73,3 % són a la llista dels posseïdors d'aigua del 1609. Destaquem els Satdini, amb 1/2 fil i 2/4 valorats en 160 lliures; Lala, amb 2/4, valorats en 60 lliures; i Porruig, amb 1 1/2 «ajumen», valorats en 30 lliures.

Les vendes són molt disperses: hi veiem membres coneguts, Satdini i Sarrià i una majoria de cognoms més difícils d'identificar; el 52,6 % són quartes d'aigua, el 21 % són migs fils o «ajumens», i la resta, el 28,4 %, 1 fil o més.⁵¹

4.5. L'endeutament: els censals

L'origen del censal al marquesat és confús, ja que s'hi introdueix progressivament com un aspecte més de la feudalització del territori. Investigacions recents comencen a aclarir el tema⁵² i el situen a mitjan segle XIV, després d'un període d'indeterminació entre els censos emfitèutics i els «censals morts».⁵³

A principis del segle XVII el censal és molt difós entre els moriscos, i té totes les característiques que els tractadistes descriuen: es ven el dret a cobrar una renda de tants sous, «censals, rendals e annuals sens llohisme ne fadiga emperò ab tot altre dret emphiteotich carta de gràcia mitjançant franch de tota peyta y altra servitud...», segons diuen les fórmules jurídiques dels censals analitzats. Observem, per tant, la imposició d'un capital en propietat aliena sense divisió de domini, contràriament al cens emfitèutic, però amb constitució d'una renda periòdica anual. A més, a aquests censals moriscos s'afegeix, com en qualsevol

51. Els compradors venedors de la vila són: el notari Antoni Zapata i la seua dona Beatriu Valero; l'altre és Agustí Sempere, també notari; en relació amb les compres, són fetes per Gabriel de Masabel, cirurgià, i el llaurador Jaume Manresa (AME, *Pere Miralles*, 335, 18-VI-1604, 21-IX-1604; *Josep Esclapés*, 219 dpat., 6-IV-1600, i *Antoni Zapata*, 415, 22-IX-1607).

52. Ens referim particularment al treball d'Anna Álvarez, *Un libro de cláusulas testamentarias de la Parroquia de Santa María de Elche (1351-1444)*, tesi de llicenciatura, inèdita (València 1986). Sobre els censals, *vid.*, especialment, B. CLAVERO, *Foros y rabassas. Los censos agrarios ante la revolución española*, «Agricultura y Sociedad», 16 (1980), ps. 27-69; A. GARCÍA SANZ, *El censal*, «Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura», XXXVII (1961), ps. 281-305; més recentment els treballs de Llorenç Ferrer i Enric Tello, publicats a «Recerques», 18 (1986), i a «Estudis d'Història Agrària», 6 (1983). Per al País Valencià, els de M. PESET, *Unes hipòtesis sobre el crèdit agrari en l'Antic Règim*, dins *Terra, treball i propietat* (Barcelona 1986), ps. 134-148; i amb V. GRAULLERA, *Els censals i la propietat de la terra al segle XVIII valencià*, «Recerques», 18 (1986), ps. 107-138.

53. Anna ÀLVAREZ, *op. cit.*, p. 171.

acte oficial, la prescriptiva llicència per a la realització de l'acte notarial pel procurador general del marquesat.

Hem replegat un total de 61 censals «venuts» per moriscos, 1 dels quals és col·lectiu, és a dir, que té com a censatari el mateix Consell del Raval. L'àmbit cronològic va des del 1580 fins al 1609 i sumen un total 5.263 lliures, o 4.863 si excloem el del Consell del Raval. Això suposa una demanda de crèdit alta, puix que la mitjana —excloent-ne aquest— se situa en les 81 lliures 10 sous. Això ens fa pensar que sols s'acudia al censal quan hi havia una necessitat real que sobrepassava les possibilitats econòmiques d'un veí, a més del fet que existia un préstec freqüent que no passava per notari i al qual abans alludíem. Així, el préstec és usual per al morisc, però el censal n'és només una forma, a l'abast d'alguns cognoms, els quals disposaven de béns per respondre, pertanyents als llinatges destacats i amb suficient renda a les pensions.

Pel que fa als censalistes, només tenim un cas en què un morisc carrega a un altre un censal.⁵⁴ La resta són veïns i institucions de la vila:

<i>censalistes</i>	<i>núm.</i>	<i>%</i>
clerecia i institucions eclesiàstiques	18	29,5
noblesa local	13	21,3
patriciat	7	11,4
morisc	1	1,6
altres	22	36
<u>totals</u>	<u>61</u>	<u>99,8</u>

Per tant, segons el quadre, el 50,8 % dels censals moriscos pertany als grups privilegiats.

La qüestió que cal ressaltar és que un dels mecanismes de crèdit més important de què podia disposar el Raval és en mans dels grups socials dominants de la vila: a banda de l'església de Santa Maria, preveres a títol particular i els llinatges de cavallers dels Perpinyà, Vaïllo de Llanos, Malla, etc. i alguns membres de la burgesia mercantil establerta a Elx, com el ric mercader genovès Domènec Sivori, o del patriciat, com el doctor en drets misser Joan Baptista Palazi, etc.

Altrament, aquest fet significa, d'una banda, que el crèdit que demanda el Raval venia de la vila, i que una detracció important de la renda agrària obtinguda per la col·lectivitat morisca hi anava a parar per la dita via; de l'altra, que la relació creditícia així conformada suposaria un mitjà per al seu control, per al manteniment d'un cert domini sobre ella mitjançant una de les formes d'endeutament.

Conseqüentment, crèdit, renda agrària i endeutament eren uns altres tants mecanismes de reproducció del *status* institucional de la clerecia i els membres de vida rendista i complementàriament del *status* de comunitat subordinada del Raval.

54. AME, *Pere Jordà*, 292, 4-III-1607: Jeroni Boret i Lluís Bentalfa carreguen a Francesc Maoja un censal de 43 lliures 10 sous principal i pensió de 87 sous.

En efecte, els censataris moriscos, actius llauradors, necessitaven diners líquids per a mantenir les explotacions, les compra-ventes de productes agraris, les compres de ramat i cavalleries, complementaris dels treballs agrícoles i el transport, així com per al pagament freqüent de plets per motius diversos, la constitució de dots per als fills i el pagament de censos a la senyoria, o per al quitament d'altres censals i ròssegues. La documentació sobre aquest tema és abundant i amb ella es pot perfilar el nivell d'endeutament de la comunitat. Precisem més:

a) Els censals carregats sobre les terres: el seu mateix règim jurídic, que obligava la generalitat dels béns del censatari, suposava que alguns fossin objecte d'expropiació en l'aplicació d'execucions per impagament de pensions.⁵⁵ Així, un gran nombre de terres especialment obligades als censals floregen a les actes de venda amb el capital i la pensió amb els quals eren carregats. Els casos són nombrosos, i alguns difícils de detectar, ja que els preus de venda d'alguns béns amaguen un deute que sols es manifesta a vegades.

Però no cal allunyar-se del censal, que passa per una multiplicitat de situacions que sols es retenen contemplant totes les activitats de la comunitat i la seua xarxa de relacions. En aquest sentit, no sols és un préstec entre les figures del censalista i el censatari, sinó que els censals moriscos del marquesat defineixen un tipus característic de relació creditícia encobert entre els mateixos censataris que apareixen a les actes, vinculada al parentiu i que no sempre són objecte d'acte jurídic. Aquesta relació expressaria un altre nivell d'endeutament evident als censals analitzats; un 25 % com a mínim⁵⁶ són carregats per diverses persones o famílies a petició d'un d'ells: aquest és el sentit de l'acte de *guardament de dany* que l'autèntic censatari fa als altres obligats; a més a més, el censal és utilitzat per pagar deutes, en particular compres de terra i aigua.⁵⁷

b) Les compres i les vendes amaguen un altre tipus de relació. No totes les vendes són reals, sinó que la venda a carta de gràcia, que no sempre es fa explícita, era de fet un préstec que apareix formalment com una compra-venda amb pacte de retrovenda, i implicava que aquest havia estat precedit d'una bestreta del comprador-prestador al venedor-manllevador.⁵⁸

A més a més, les modalitats de pagament a les actes de venda remetien sovint a cessions: el comprador se'n desentén i el transfereix a una tercera persona de la qual és creditor per deutes qualssevol.⁵⁹

55. *Vid.* els exemples següents: AME, *Josep Esclopés*, 219 dpat., 27-III-1600; *Martí Gomis*, 245 dpat., 15-II-1604; *Pere Miralles*, 335, 7-XI-1604.

56. No sempre la documentació fa relació de tots els censataris, com és el cas dels censals que repleguen els llibres de Santa Maria.

57. AME, *Pere Jordà*, 291, 14-II-1606; i «per a obs de pagar a Francesc Maoya tudor y curador fills de Baltasar Magar part de 228 lliures li són deutors restant preu un olivar y aigua que de dit tudor han comprat en 25 de febrer de 1606» (AME, *ibid.*, 292, 4-III-1607).

58. *Vid.*, per exemple, AME, *Josep Esclopés*, 219 dpat., 25-IV-1600; *Pere Miralles*, 336, 18-VII-1606; a més de les següents referències, E. TELLO, *La utilització del censal a la Segarra del Set-cents: crèdit rural i explotació usurària*, «Recerques», 18 (1986), ps. 47-61, esp. ps. 59-60; LL. FERRER I ALÓS, *Censals, vendes a carta de gràcia i endeutament pagès al Bages (segle XVIII)*, «Estudis d'Història Agrària», 4 (1983), ps. 101-128, esp. ps. 115 i ss.

59. Per exemple, AME, *Pere Miralles*, 334, 7-III-1603, 9-III-1603, 4-VIII-1603, 19-XII-1603; *Pere Jordà*, 290, 15-V-1605; *Josep Esclopés*, 219, 27-V-1603.

D'una manera semblant, en altres vendes el comprador es reserva el preu de la terra per satisfer un deute del venedor: Francesc Alasmar havia prestat serveis a Francesc Bensuar en pagament dels quals li devia 13 lliures de soldada, que són pagades mitjançant la «venda» d'un bancal de 10 oliveres.⁶⁰

c) Censals, vendes forçades de terres, aigua i cases⁶¹ i ara detraccions directes de rendes en productes. El deutor, retenint la propietat, *consigna* la renda al seu creditor; els actes de consignació, expressió d'endeutament, recurs davant d'una dificultat de pagament, són molt freqüents.⁶²

Importa retenir algunes qüestions a manera de conclusions parcials:

– El censal és una més de les formes d'endeutament, que pot anar precedida i seguida d'unes altres, formant part d'una complexa cadena estructural.

– Entre els múltiples significats que té el fet que l'Església siga un dels principals censalistes per als moriscos hi ha la de la seua posició, que li permet utilitzar el censal perquè aquests paguin almenys una part de la seua conversió i assimilació cultural.⁶³

– Un altre tipus de censal és el que té com a censatari tota la comunitat, generalitzat entre els municipis a partir del segle XV.⁶⁴

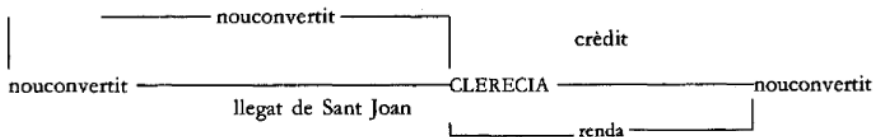
La documentació de principis del segle XVII, doncs, ens mostra un Raval que utilitza tots els recursos que té a l'abast per fer cara a una situació d'endeutament

60. AME, *Francesc Anton*, 127, 3-x-1604.

61. Antoni Sarrià i Leonor Porruig constitueixen per procurador Joan Ximenes, notari, perquè faça oferta d'unes cases que tenen per pagar a un tal Damon 140 reials, a Romero 160 reials i a Francesc Escamella 60 reials, «y al colector de sa senyoria lo que li resta a deure» (AME, *Gaspar Dies*, 214, 16-iv-1603).

62. *Vid.* els següents casos: AME, *Agustí Sempere*, 420, 13-ix-1609; *Baltasar Soria*, 437, 15-v-1609.

63. Mossèn Andreu Macià, primer rector de la parroquial de Sant Joan, el 1602 serà l'encarregat d'apropar un dels nucs de la «xarxa censal», entreteixida al llarg del marquesat, a la mateixa comunitat de «nouconvertits». Fins i tot, per exemple, el 1604 els moriscos Pere Asís i Àngela Smila li «venéran» 40 sous censals per 20 lliures de principal; el 1606 foren Joan Flori i Betriu Alpan els qui li vengueren 78 sous per 39 lliures de capital; però la qüestió més significativa és la procedència del principal i la finalitat de la pensió: «des quals quantitats han prohibit de dos aniversaris de Pere Sarrià y sa muller y de un aniversari de Ma. Barrazina, muller de Francesc Zambaro y de un aniversari de Constanza Mohasim, muller de Noffre Xarqui, y de un aniversari de Lleonor Alpana, muller de Joan Soot y de altre aniversari de Satdina Zarza, muller de Lloís Azís».

En aquesta relació de mandes pies instituïdes per moriscos rics s'observa que Sant Joan ocupa una posició central gràcies a la qual es manté invertint les rendes obtingudes dels béns llegats per aquells en censals, les pensions dels quals poden capitalitzar-se i continuar invertint-se, i així es revalorava la renda inicial. Amb això, la nova clerecia de Sant Joan podia mantenir-se i eixamplar progressivament la seua capacitat com a institució creditícia o inversora en altres béns.

Vid. les següents: AME, *Pere Jordà*, 290, 26-i-1604; 291, 8-i-1606.

64. M. PESET i V. GRAULLERA, *Els censals i la propietat...*, p. 115.

que sembla progressiva, ja que no basten els mitjans regulars de finançament.⁶⁵ La necessitat periòdica de gra farà que es carregui amb pensions de censals, que amb l'expulsió passaren al duc.⁶⁶

Els anys anteriors a l'expulsió mostren la forta presència del Raval com a comunitat dins la senyoria, que porta endavant 3 línies convergents d'acció: rebutjar nous impostos, demanar rebaixa o fins i tot l'anul·lació dels que ja existien i demanar préstecs per tal d'equiparar-se o almenys apropar-se al *status* fiscal de la vila,⁶⁷ en un intent de tancar de manera definitiva l'arc medieval de constricció fiscal a què era sotmesa des del segle XIII.

4.6. *Aproximació als patrimonis dominants*

A l'economia del raval morisc d'Elx, la terra, el treball, una bona part del capital i la consegüent producció agrícola —la «producció potencial», segons Jan de Vries—⁶⁸ eren detinguts en un alt grau d'apropiació i supervisats per un reduït grup de llinatges dominants.⁶⁹

Altrament, dintre de les contradiccions socials generals al marquesat —moriscos/cristians, noblesa/senyor, església/municipi...—, condicionades en última instància pel control de la renda agrària, fins a quin punt les relacions de parentiu són lligades a la producció? Quina relació hi ha entre propietat i llinatge? Preguntes difícils de respondre, ja que contestar-les implicaria fer l'anàlisi de tota la documentació de la baixa edat mitjana fins al mateix segle XVI, amb vista al seguiment de les distintes trajectòries en la constitució de patrimonis.

No ha estat aquest el nostre objectiu, però podem apropar-nos a les respostes, encara que circumscrivint-les al nostre àmbit cronològic d'estudi, els primers anys del segle XVII, i a partir de documentació bàsicament notarial.

Els Bensuar, Satdini, Sarrià, són una quants exemples que mostren, d'una banda, el grau de divisió social del treball i la diferenciació interna adient en què es trobava la comunitat el 1609, a més del procés d'encimbellament d'uns llinatges sobre els altres.

65. Com ara els arrendaments de les dues botigues del Consell, la sisa de la carn o de les terres deixades en llegat als pobres i administrades per aquell.

66. Sembla una situació normal, tant a les aljames com als nuclis de població cristiana, el fet de carregar-se censals per a problemes d'avituallament i altres despeses extraordinàries: préstecs als reis i senyors, guerres, etc.

67. *Vid.*, per exemple, AME, *Pere Jordà*, 294, 17-v-1609; *Pere Miralles*, 335, 28-xi-1604; *Agustí Sempere*, 423, 13-ix-1609.

68. JAN DE VRIES, *La economía de Europa en un periodo de crisis, 1600-1750* (Madrid 1979), p. 45.

69. Creiem que els moriscos del Raval d'Elx conserven a principis del segle XVII unes estructures de parentiu de caràcter gentilici que apareixen una mica fosques a la documentació cristiana; són detectables per l'endogàmia practicada que porta a permisos eclesiàstics per a matrimonis de parentiu proper, pràctica usual al món musulmà, certes referències de veïnatge i la identitat dels cognoms. Sobre aquest tema, Bernard VINCENT, *La famille morisque*, «Historia/Instituciones/Documentos», 5 (1978), ps. 469-483; Rachel ARIÉ, *La España musulmana* (Barcelona 1984), ps. 271 i ss.; cal destacar també els comentaris de J. CARO BAROJA, *Los moriscos del reino de Granada* (Granada 1976), ps. 69-80.

BENSUAR. Un dels cognoms més coneguts i més nombrós del Raval: són en tot tipus d'actes registrades pels notaris i formen part dels distints consells fins a la mateixa expulsió.⁷⁰

Són llauradors, fusters..., i sempre reconeguts per la seua pertinença a un antic i prestigiós cognom. Francesc Bensuar de Llorens fou un dels últims síndics del Raval; periòdicament es reunien en sa casa els consellers per prendre decisions que pertocaven a tota la comunitat, com aquella de l'octubre de 1603 en què nomenaren procurador Jaume Asís perquè pogués obligar les rendes del Consell, segurament per a carregament de censal amb vista a l'aprovisionament de gra. El seu germà, Rodrigo, és suficientment ric en terres com per pagar soldades per serveis personals. Pere Bensuar, casat amb Àngela Marçà, de la qual tingué 4 fills, té un patrimoni dispersat en terres de tot tipus: una canyada d'arbres a Carrús, terres hortals, olivars i mitjans a l'horta magram (que inclou un hortet tapiat), vinya al Pla i terra «blanca» al camí de Catral i la Baia, a més d'una notable dotació d'aigua.

Però un dels membres més actius i coneguts és el molt honorable Francesc Bensuar Cuba, segons el tractament dels notaris del segle XVI. És un ric propietari en terres, desplegadas en diverses partides.

Exemplifica el procés típic d'acumulació de fortuna i eixamplament de patrimoni propi dels membres més influents i prestigiosos dels llinatges dominants del Raval: fortuna familiar a base de petites compres, matrimonis dels fills amb gent del mateix *status*, molt relacionat amb la vila, conseller i altres càrrecs d'influència. El seu testament resumeix tots aquests aspectes, a més d'expressar una actitud contemporitzadora respecte a la situació hegemònica mantinguda per la vila mitjançant la utilització d'un doble llenguatge. Francesc Bensuar es mostra com un devot cristià, preocupat per la seua ànima, per a la qual deixà encarregades 6 misses de rèquiem, fent-les extensives a la seua muller Leonor Marçà, caritatiu amb els pobres del Raval, als quals llega 60 sous, i preocupat per la transmissió del seu patrimoni entre els fills, que a la data del seu testament, el 30 d'abril de 1600, constava de distintes parcelles d'olivar, vinya, figuerar, hortals, un hort amb la seua casa i diversos fils d'aigua per les terres de l'antic Magram i Franc.

El testament mostra que Francesc Bensuar combina la producció per a consum directe amb la comercialització d'excedents a moriscos de llocs propers, la compra de petits horts a l'horta del Raval i l'establiment de cases a les seues pròpies terres. Els seus fills es casen amb altres membres coneguts o altres branques dels Bensuar: Francesc es casa amb Leonor Satdini; Àngela, amb Miquel Satdini; Leonor, amb Pau Sarrià; Pere, amb Àngela Bensuar, que és una manera de reconstruir o compensar la fragmentació del patrimoni. Francesc, a més, continuarà eixamplant-lo amb compres a la partida de Carmadet i a Catral.

Els béns donats als fills Pere i Roderic són carregats amb dos censals cadun d'ells de propietat 60 lliures, que es responien a la vídua de Pere Bernabeu, de la

70. Les dades que serveixen de base per a l'elaboració de les semblances dels cognoms són tretes, sobretot, d'actes notariais i de diversos lligalls, especialment l'anomenat «de mesquites», citat a la nota següent. Tot allò és exposat a les notes del capítol 3r. de la tesi, *Estructures agràries...*

vila, un d'ells almenys des del 1589; a més, llega a Francesc per a obs del seu matrimoni la casa on habiten, estimada en 300 lliures.

A banda de tot això, la riquesa i la fortuna dels moriscos més rics es concretava en joies i robes, que lleguen també als seus fills en qualitat de dot, juntament amb el necessari per al corresponent «aparellament d'alberg».

SATDINI. Propietaris també de terres, les tenen més concentrades: a les hortes del terme, olivars, hortals i mitjans a Beniandala, Alinjasa, Nafis, Cunyera..., i, per tant, orientades cap a la producció i la venda de l'oli. Joan Satdini de Miquel posseeix no menys de 18 tafalles d'olivar a Nafis, Beniandala; un altre, Joan Satdini, posseeix també olivars a les mateixes partides, i Miquel Satdini a Carmadet i Cunyera. Tots ells són emparentats amb els Bensusar mitjançant les seues dones; Miquel mateix ho és amb Àngela Bensusar Cuba.

Una altra part de la producció agrícola de les seues terres la dediquen a la vinya, a les partides de la perifèria del terme: Barranc dels Arcs, Carrús, Camí de Crevillent. Membres també del Consell del Raval, tenen continues relacions amb veïns de la vila: cavallers, patriciat, burgesia mercantil per compra-venda de terres i carregament de censals.

A més de productors i venedors d'oli, els Satdini coneixen la ramaderia: Gaspar Satdini serà sindicat pel Consell el 1606 per comprar bestiar cabrum per 1.000 reials amb la intenció d'abastar la carnisseria del Raval.

Bernardí Satdini és un dels membres més coneguts del cognom. L'inventari dels seus béns mobles i de la seua primera dona, Àngela Bensusar, fet pel tutor dels seus fills i hereus i trobat al seu «palau», és indicatiu del nivell de riquesa material que posseïen les capes altes de la comunitat: juntament amb les peces de llana (roba, coixins, davantals), hi trobem camises i roba de lli de seda de diversos colors, vestits de vellut carmesí amb randes d'or, joies (sis collarets de perles i or), diners en metàl·lic -2.400 reials- i un nombre més que discret de cavalleries: dues someres, una egua i tres mules.

Al seu testament, sis dies abans de morir, després d'instituir el pagament del seu enterrament segons «lo acostumat a pagar per los vehins del dit raval al rector de Sant Joan de la present vila», llega els béns als fills: cinc fills de la primera muller i una filla, Àngela Acen, de la segona, amb aquestes significatives paraules: «...entre tots los sis mos fills per egual parts entre aquells sia partida la mia faena y béns ab tal empero que si algu de dits mos sis fills moris de menor Edad de poder testar, la part de aquell vinga als que sobre viuran».

SARRIÀ. Formen un dels patrimonis més sòlids del Raval, difícil d'avaluar per la quantitat i la qualitat de les terres i activitats relacionades amb aquestes. Com alguns dels Satdini o Bensusar, són bolcats cap al mercat, i resumeixen tot un procés de producció: des de l'engegada de terres de valor mitjà mitjançant mà d'obra jornalera fins a l'elaboració de sabó de llosa en calderes pròpies i la seua venda, els Sarrià controlen una gran part de l'oli produït pel Raval; els ve d'antic: a la inspecció de l'oli del 1565, les dades parlen que posseïen el 19,3 % de les arroves declarades i el 30 % dels 11 primers llinatges productors de l'oli gros.

Membres també del Consell fins a la vigília de l'expulsió, els seus avantpassats ocuparen càrrecs dirigents a l'aljama com a alfaquins, i fou un Sarrià un dels primers batejats al bateig general dels veïns del Raval del 1526, poc després que

tingués lloc la derrota de la germania; com també un Sarrià fou condemnat el 1545 com a heretge «per la secta de Mahoma».

Si bé la seua acció és dispersa per tot el Raval, desenvoluparen una estratègia centrada sobre tres punts concrets:

- les terres camps de Benicàixer, on posseeixen diverses desenes de tafulles, que passen prou del centenar i que compren o venen a gent de la vila en aquests anys de principis del segle XVII;

- les hortes del terme. Pau Sarrià d'Andreu és un dels «hereters» de les terres i tafulles de la sèquia del filet que donaren permís a Francesc Bensuar Cuba per a portar aigua a l'hort que estava establint de cases; Joan Sarrià comprà tafulles de terra hortal a Alcana a Francesc Serra i Àngela Esclapés per 262 lliures 7 diners, preu que es reservà aquell per la caldera de sabó que els vengué;

- i sobretot les terres de la partida de les Asprelles. Aquí, per exemple, els germans Pau i Joan Sarrià aconseguiren fer-se en poc temps amb una gran extensió de més de 100 tafulles per a mitjans a les zones franques, prop d'on tenen els seus olivars els Saldini, Bensuar o hisendats veïns de la vila, com Josep Bataller, als marmessors del qual compren 57 tafulles i un censal que responia a la fàbrica de Sant Joan, tot per 228 lliures; tres anys abans feren el mateix amb Francesc Ortís: 50 tafulles, part de les quals són pagades amb una mula.

Recordem, a més, la qualitat d'emfiteutes d'aquestes terres que tenen els Sarrià, capbrevant els Santacília en 1608-1609, segons hem dit: així, el 13 de juliol de 1608 veiem Pau Sarrià fer-ho sobre 33 tafulles de terra que, com a propietari útil, deté a la partida conjunta al delmari anomenada l'Aljub de l'Egua; en la mateixa data ho fan Gaspar Sarrià, amb 15 tafulles, i Pere Sarrià de Pau, amb 32 tafulles a les mateixes Asprelles. Recordem també que aquestes 80 tafulles (prop de 8 ha) suposen el 9,2% del total de les terres morisques capbrevades al delmari, i que la propietat mitjana morisca aquí és de 37,6 tafulles.

Pau Sarrià, propietari a Benicàixer, té terres dedicades a l'obtenció de la barrella en el rec d'Alinjasa; el seu nivell econòmic li permet ésser client de la botiga del mercader genovès Batiste Coda, i tenir un criat; Pere Sarrià fundà dos aniversaris, per a ell i la seua muller, a Sant Joan, per a pagament dels quals dedica la pensió d'un censal.

Els Sarrià, com els altres llinatges il·lustres del Raval, emparenten també entre ells, cosa que suposa convergències de fortuna que sovint es traduïen en un refinament de vida. A l'inventari dels béns mobles deixats per Leonor Sarrià, muller de Gaspar Porruig, s'observa un predomini de la seda en els objectes de roba de la casa, com cortines, coixins, tovalloles i peces de vestir: camises «obrades ab seda de diversos colors», mànegues, aljubes «obrades de seda carmesí y ab seda blava», vels, capells, mocadors, així com joies: arracades, agulles, collars: «lo hu té cinch pessas planas ab moltes perles y los altres tenen cinquanta y set grans de or grans redons y los tres tenen moltes perles.»

Però és segurament Joan Sarrià el més conegut. Fabricuer de Sant Joan fins al mateix dia de l'expulsió, el seu paper no és solament administratiu, sinó que li fa ésser peça clau en les relacions església-morisques/morisques-vila. Home de confiança del primer rector de la parroquial, Andreu Macià, per les seues mans passen tots els diners que la comunitat morisca, a partir de petites donacions

testamentàries, dedica a la construcció de l'església parroquial, càrrec del qual respon, com era comú, amb tots els seus béns per pagar el pedrapiquer, el pintor, el daurador, etc.

Paral·lelament a aquesta activitat, Joan Sarrià va anar consolidant una fortuna més que notable en terres, orientades als cereals i a l'olivar, que li fan ésser un expert llaurador. El seu relleu social, el prestigi personal i la importància del càrrec que executà li donaren un protagonisme especial el 1609. Poc després d'aquesta data, el bisbe d'Oriola, pledejant amb el duc pel repartiment dels béns que deixaren els veïns del Raval, no dubtà a considerar Sarrià com a home «dels més rics del dit Raval», el patrimoni del qual anà a parar a mans del duc, segons que relata el mateix bisbe dies abans de l'expulsió: ⁷¹ «se li prengué y ocupà per lo dit duch y sos oficials y ministres molta roba, civada, oli y diners y hun parell de mules que les estimaren en doscentes lliures, ultra dels béns sitis quen tenia molts y de gran valor...»

Tots aquests cognoms, vells i dominants, tenen una transformació interna a l'època de la nostra observació, els agents de la qual han estat exposats al llarg del present article. Això portà a una fragmentació/concentració dels patrimonis i s'introdueixen nous factors que anaren debilitant les tradicionals vinculacions de parentiu. Així, el període 1600-1609 mostra l'entrada de la comunitat en un procés de canvi intern que seria interromput per l'expulsió.

5. CONCLUSIONS

Un resum interpretatiu de les qüestions bàsiques anteriorment exposades és el següent:

Quan la documentació comença a ser nombrosa (segle XVI) veiem emergir al Raval una col·lectivitat que ha anat adquirint terres a les partides de l'horta franca de la vila, l'esquerra del riu Vinalopó; comunitat molt distinta de l'antic Raval-ghetto en què es concentrà l'antiga població hispano-musulmana contemporània de la conquesta cristiana del segle XIII.

El final de l'època medieval i, en concret, la creació de la senyoria d'Elx el 1470 suposà la conversió del Raval, així com la moreria de Crevillent, en instrument d'aplicació de l'acció senyorial i punt de suport de les estratègies polítiques dels Cárdenas als seus dominis del marquesat.

Aquesta aparent contradicció —eixamplament de la comunitat i subjecció senyorial— fou assumida pel raval musulmà com un factor més de creixement.

Efectivament, la documentació de finals del segle XVI i els primers anys del segle XVII ens presenta el trajecte final d'un grup humà com a subjecte econòmicament actiu al marquesat, que experimentà un creixement notable als anys centrals del Cinc-cents, encara molt palès a la segona meitat del segle, segons indiquen les dades demogràfiques.

Els eixos d'aquest creixement són: l'augment de l'espai conreable, l'especia-

71. AME, *Procés entre el duc de Maqueda y marquès de Elig sobre los bienes de las iglesias, olim mezquitas* (1609), lligall H/14, núm. 7, ms. s/f.

lització d'alguns conreus i la intensificació dels processos de treball; l'olivar és el conreu fonamental al voltant del qual aquell es vertebrà.

Tot això va crear una societat econòmicament diferenciada de la qual emergeixen els clans dirigits, els més identificats, fortunes minoritàries que sintetitzen la prosperitat morisca: a més de posseir terres i fils d'aigua, retenen una gran part de la producció d'oli, cultiven directament les seues faenes, comercialitzen el excedents i estableixen negocis amb la petita noblesa, el patriciat, els llauradors i els mercaders de la vila —membres de les oligarquies propietàries locals que poc després traurien profit de l'expulsió—, així com de les moreries properes, que s'endeuten fàcilment, via censal, per portar endavant totes aquestes activitats; els seus membres formaren part del Consell del Raval i el governaren fins al 1609.

Altrament, tota aquesta activitat econòmica del Raval repercutí en les relacions amb la vila i es configurà un important mercat pel que fa a intercanvi de productes i transferències de béns, bàsicament protagonitzat per aquells grups dirigits, la qual cosa féu entrar a ambdues economies en una via d'integració econòmica, manifesta en la creació d'una estructura espacial diferenciada de distribució d'activitats: l'oli s'elaborava al Raval i a la vila, però el sabó, especialment el d'exportació, anomenat «de llosa», s'elaborava exclusivament a la vila, on s'havien establert els mitjans de producció adients, en mà majoritàriament dels petits nobles locals, com també era ací on, sobretot, l'un i l'altre es comercialitzaven.

Aquesta notable expansió es detura o canvia de ritme a la vigília del 1609, mentre continuava augmentant la població, encara que més lleugerament. Això és argumentat perquè la major part de les transferències de terra, conegudes a partir de l'estudi de les actes de compra-vendes, són fetes entre els mateixos moriscos. Cosa que vol dir que l'expansió cap a fora era substituïda per un important fenomen: el reajust intern patrimonial de les economies morisques, és a dir, les unes creixen a costa d'altres.

Això és també observable mitjançant l'estudi dels censals, que hem utilitzat com a mètode d'anàlisi per al coneixement d'una de les cares ocultes de la prosperitat morisca, l'endeutament.

L'expulsió del 1609 trencà aquesta estructura de relacions llargament elaborada i condicionà fortament l'engedada de la vila en la crisi siscencista. Però no tots n'ixen perjudicats. El senyor se'n beneficià apoderant-se de les terres dels moriscos acomodats del Raval, antics «aliats» seus.

Evidentment, resten moltes qüestions per resoldre, en gran part derivades de la limitació de les fonts, per sota de les quals la realitat morisca sembla defugir-se. Malgrat el conjunt de les dades exposades, voldríem saber més coses respecte a les repercussions que tingué a la vila l'expansió dels moriscos per les hortes del Franc: la seua incidència sobre les relacions entre ambdós nuclis de població i les moreries i poblacions cristianes properes; sobre la renovació de l'important mercat d'excedents agraris que ja existia; les relacions amb la senyoria. A més a més, hi ha molt poques dades sobre la pagesia morisca, el seu nombre, les condicions de vida, el grau de propietat i de possessió que detenia respecte a la terra, relacions amb les oligarquies del Raval, etc. No menys necessari és el coneixement de les estructures d'hàbitat i de poblament i les seues

relacions amb les condicions de productivitat del territori, i, en fi, la inserció d'aquesta comunitat morisca i la de Crevillent dins la resta de les del País Valencià. Per no parlar de tot el microcosmos que suposava el món interior del Raval en els seus aspectes culturals, hereter directe de l'antic islam peninsular.

APÈNDIX DOCUMENTAL

I. Parcel·lació de les terres morisques (1600-1609)

<i>tafulles</i>	<i>ha</i>	<i>núm.</i>	<i>%</i>	<i>extensió</i>	<i>%</i>
fins a 2	fins a 0,19	27	14,36	45	0,9
3 a 4	0,2 a 0,3	36	19,2	124,5	2,6
5 a 8	0,4 a 0,7	40	21,2	249,5	5,2
9 a 18	0,8 a 1,7	35	18,6	438	9,3
19 a 36	1,8 a 3,4	23	12,2	568	12
37 a 60	3,5 a 5,7	12	6,3	585	12,4
61 a 90	5,8 a 8,6	2	1,06	150	3,1
91 a 150	8,7 a 14,4	7	3,7	840	17,8
151 a 300	14,5 a 28,8	3	1,5	557	11,8
+ de 301	+ de 28,9	3	1,5	1.150	24,4
totals		188	99,8	4.707	99,8

Font: Estructures agràries..., p. 148.

II. Valoració en lliures de les compres de terres fetes pels moriscos del Raval de Sant Joan (1600-1607)*

<i>nom</i>	<i>lliures</i>	<i>nom</i>	<i>lliures</i>	<i>nom</i>	<i>lliures</i>	<i>nom</i>	<i>lliures</i>
Mocarcal	541	Milich	44	Masirip	78	Maoja	40
Salala	127	Esmil	117	Rovino	50	Tartalet	26
Bensuar	500	Asis	298	Matroni	10	Mayotot	45
Sarrià	453	Caymun	275	Baycam	299	Barnalpan	150
Porruig	839	Flori	45	Salema	68	Pihit	34
Albarrani	510	Almasi	20	Zacari	24	Aquam	70
Xarqui	9	Samar	85	Lopet	22	Mas	16
Bauquexa	10	Bendeycam	67	Marti	33	Verme	248
Assen	920	Moenni	5	Moassim	75	Ambasol	130
Manday	30	Dadur	10	Magar	160	Elbiari	32
Bajari	174	Enda	15	Pasqual	20	Lala	8
Castellani	47	Chilirit	120	Alasmar	13	Requero	25
Satdini	149	Albellini	83	Babur	85	Albarrasi	125
Beybi	101	Blanco	58	Xuares	40	Barrage	4
Maymó	265	Zom	191	Vajada	40	Alpan	17
Moquetdem	36	Bentalfa	205	Pellicer	16	Faraig	16
Benabi	43	Mila	15	Boret	13	Soot	75
Ascar	60	Aseytumi	130	Adusalem	30	Alicanti	--

* Sobre una mostra de 218 actes; per llinatges.
total: 8.741 lliures, 14 sous, 7 diners

Font: Estructures agràries..., p. 182.

III. Estructura de la propietat útil al delmari de les Asprelles (1608-1609)

freq. tafulles	nùm. propietaris				superfície							
	vila	%	raval	%	total	%	vila	%	raval	%	total	%
1 a 5	—	—	11	47,8	11	28,2	—	—	174	20,1	174	7,5
26 a 50	3	18,7	8	34,7	11	28,2	108	7,5	295	34,1	403	17,5
51 a 100	8	50	2	8,6	10	25,6	610	42,6	166	19,1	776	33,8
101 a 125	1	6,2	2	8,6	3	7,6	101	7	230	26,5	331	14,4
126 a 150	3	18,7	—	—	3	7,6	396	27,6	—	—	396	17,2
més de 150	1	6,2	—	—	1	2,5	215	15	—	—	215	9,3
totals	16	99,8	23	99,7	39	99,7	1430	99,7	865	99,8	2295	99,7

Font. AME, Protocols de Bertomeu Moxica, 349, «capbreus de les Asprelles», entre 22-VI-1608 i 28-VII-1909.

IV. Moriscos emfitentes del Raval a les Asprelles

nom	terra delmària	localització	extensió [tafulles]
Pau Asís, fuster	3 trossos de terra	Asprelles	30/30/6
Pau Sarrià	bancal de terra	Aljub de l'Egua	33
Lluís Moasim	bancal de terra	Asprelles	120
Gaspar Saria	bancal de terra	Asprelles	15
Francesc Bensuar	bancal de terra	Asprelles	110
Pau Sarrià de Pau	2 llenques de terra	Asprelles	18/18
Alfons Salala	bancal de terra	Asprelles	40
Joan Bagari	bancal de terra	Asprelles	40
Pere Esmil de Novelda	bancal de terra	Asprelles	18
Francesc Porruig	bancal de terra	Asprelles	20
Pere Salala	bancal de terra	Asprelles	16
Lluís Maxoni	bancal de terra	Asprelles	46
Lluís Sambaro	bancal de terra	Asprelles	12
Joan Motquedem	bancal de terra	Asprelles	40
Francesc Úgaullet	bancal de terra	Asprelles	12
Lluís Addusaleem	bancal de terra	Asprelles	24
Joan Milan	bancal de terra	Asprelles	16
Pere Asís	bancal de terra	Asprelles	12
Àngela Porruicha, vid.			
Alfons Salala	bancal de terra	Asprelles	30
Lluís Matroni	bancal de terra	Asprelles	100
Berenguer Ambasol	bancal de terra	Asprelles	15
Alfons Flori, fill de Joan	bancal de terra	Asprelles	14
Francesc Sacaria	bancal de terra	Asprelles	30